
Tijdschrift van de
vereniging van docenten
in geschiedenis en
staatsinrichting
in Nederland (VGN)

KLEIO

23e jaargang nr. 7
september 1982

Inhoud

De Tweede Wereldoorlog en het boek	1
De Groninger Werkgroep	
– besprekingen	3
– Lessuggesties	21
 ‘Een tijd om nooit te vergeten’, Verzet in Nederland '40-'45	24
H.J.C. Termeer	
 Onderwijs in het derde rijk en bezet Nederland	31
S.M. Temming	
 Kroniek	39
 VGN nieuws – Reactie van het bestuur van de VGN op de nota ‘Verder na de Basisschool’ van de minister van O en W	40

Redactie

Drs. J. Harderwijk, *voorzitter*
Dorpsstraat 54, 3611 AG Oud-Zuilen.
Drs. F.R. Kat, *secretaris*, Jeudestraat 4,
4011 GL Zoelen, tel. 03448-1686
Drs. C. Bogaerts, IJsselstein.
Dr. A.J.L. van Hooff, Malden.
Dr. E.M. Janssen Perio, Rotterdam.
Drs. E. Jonker, Utrecht.
Mevr. Drs. J. Rijken, Amsterdam.
Mevr. T. Bogaerts-Stoopman, IJsselstein.

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen is slechts toegestaan na schriftelijke goedkeuring van de redactie.

Inzending kopij

Bij inzending van kopij gaat de redactie ervan uit dat deze niet tevens elders ter publicatie wordt aangeboden. Kopij gaarne in tweevoud, op eenzijdig betypte vellen. Voorgedrukt kopijpapier wordt op aanvraag toegezonden.

Adressen VGN

Algemeen Bestuur
Dr. N. J. Maarsen, *voorzitter*, Hazelaarstraat 38, 4131 AC Vianen. Tel. 03473-72749
Drs. W. A. Kattenberg, *vice-voorzitter*, Aalsburg 2624, 6602 WG Wychen. Tel. 08894-14837
W. Bouwman, *1e secretaris*, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond. Tel. 04920-34709
E. Boerhout, *2e secretaris*, Androsdreef 14, 3562 XA Utrecht. Tel. 030-617769
Mevr. H. Mulkens-Harmeyer, *penningmeester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.). Tel. 5923-424
J. Engbers, *sectie (1) Pedak/Basisonderwijs*, Roest 2 Olland, 5491 XX St. Oederode. Tel. 04138-7138
T. van der Geugten, *sectie (2) Mavo/Lbo*, Bruggestraat 22, 2314 BB Leiden. Tel. 071-413925
Drs. H. J. P. M. Ketelaars, *sectie (3) Havo/Vwo*, Fluitersdreef 27, 6871 LR Renkum. Tel. 08373-5958
R. van der Geest, *sectie (4) Tertiair Onderwijs*, Plantsoen 71, 2311 KJ Leiden. Tel. 071-125325
Drs. J. Harderwijk, *redactie Kleio*, Dorpsstraat 54, 3611 AG Oud-Zuilen.
Mevr. D. H. Verhagen, *Didactiekcommissie*, Tiboel Siegenbeekstraat 28, 2313 HB Leiden. Tel. 071-122697
K. G. van Manen, *Onderwijsadviescommissie*, Beukenlaan 34, 3927 AK Renswoude. Tel. 08387-1661

Correspondenten

Sectie (1) Pedak/Basisonderwijs
Drs. C. G. van der Kooij, Winschoterweg 10, 9723 CG Roodehaan, tel. 05904-1556
Sectie (2) Mavo/Lbo
S. Erich, Rysloane 15, 9283 XS Surhuizum, tel. 05123-1607
Sectie (3) Havo/Vwo
Mevr. drs. E. Karreman, Van Limburg Stirumstraat 13, 3581 VA Utrecht, tel. 030-514052
Sectie (4) Tertiair Onderwijs
Drs. J. Baalbergen, Sandbergstraat 8, 1391 EL Abcoude. Tel. 02946-3207
Didactiekcommissie
H. van Duysen, Van Baerlestraat 65 IV, 1071 AR Amsterdam, tel. 020-799976
Onderwijsadviescommissie
Drs. H. Nolles, Stevensweg 22, 2141 VL Vijfhuizen, tel. 02508-1934
Commissie Volwassenenonderwijs
F. Thijssen, Potgieterstraat 32 bis, 3532 VS, Utrecht, tel. 030-948310

Ledenadministratie en abonnementen

Leden van de VGN ontvangen Kleio kosteloos.

Aangifte, wijzigingen en opzegging van het lidmaatschap **schriftelijk** meedelen aan: **Administratie VGN, Vreeswijkstraat 319, 2546 AJ 's Gravenhage**. Aan nieuwe leden wordt verzocht bij hun aangifte mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, huisadres, telefoonnummer, adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft en ook de sectie of het soort lidmaatschap waartoe men wenst te behoren. Betaling na ontvangst acceptgirokaart.

Niet-leden kunnen zich na goedkeuring van het bestuur abonneren op Kleio à f 65,— per jaar. Voor aanvraag richt men zich tot de penningmeester van het bestuur, Mevr. H. Mulkens-Harmijer, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen. Reglementair komen alleen diegenen in aanmerking voor een abonnement, die geen docent geschiedenis en staatsinrichting zijn.

Contributies

Voor 1982 bedragen de contributies:

Gewone leden

- a. docenten PA's, Havo,
Vwo en tertiair onderwijs f 90,—
- b. docenten Mavo, Lbo,
basisonderwijs f 60,—
- c. buitengewone leden f 55,—
- d. studentleden f 50,—

Leden, die minder dan 16 uur per week lesgeven, kunnen in aanmerking komen voor een verminderde contributie. Hiertoe moet men een schriftelijk verzoek indienen bij de penningmeester, met vermelding van naam, adres, naam van de school, aantal te geven uren en de categorie waartoe men behoort.

Vermindering van contributie moet elk jaar opnieuw worden aangevraagd voor 1 december van het nieuwe kalenderjaar.

Losse nummers

Kleio f 7,50 tenzij anders vermeld. Leerlingenmateriaal Kleio-Didactica: f 5,00, 5 tot 10 ex. f 3,50 per ex., meer dan 10 f 3,— per ex., meer dan 20 f 2,50 per ex. Gelieve het bedrag onder vermelding van het gewenste nummer(s) te storten op giro 128701 t.n.v. penningmeester VGN te Den Haag.

De Tweede Wereldoorlog en het boek

De Groninger Werkgroep heeft door middel van het hier volgende artikel, de recensies en de lessuggesties geprobeerd het gebruik van jeugdboeken over de Tweede Wereldoorlog en boeken voor volwassenen, die jongeren ook kunnen lezen, beter mogelijk te maken in het geschiedenisonderwijs, zowel in lagere als hogere klassen van LBO, MAVO, HAVO en VWO.

De besproken boeken zijn goed te krijgen in bibliotheken en boekhandels. Er is niet gekozen voor het 'goede boek' of 'historisch verantwoorde boek'.

Door een korte bespreking van de inhoud van deze boeken en typering ervan hoopt de Werkgroep dit nogal onontgonnen terrein wat overigens wel door leerlingen betreden wordt, ook voor leraren toegankelijk te maken.

De Werkgroep bestaat uit:

drs. G.C. Huisman
 drs. D. Mulder
 H.A.M. Mulkens-Harmeijer
 H. van der Veen
 drs. C.E.M. Veldhuis-Meester
 A. de Vries

Aan het lezen en bespreken van de vele boeken hebben meegewerkt:

H. van Duysen
 T. van Dijk
 E.H.M. Gouman-Klee
 H. Kamphuis
 drs. H. Klompmaker
 D.A. Koster
 R. Krämer
 drs. W. Schuringa
 drs. L. Simonis
 drs. E.F.M. Veldhuis
 drs. C. Venema
 C. Vos-Meyer
 H. de Vries
 J. Wolthuis
 drs. A.E. Zoetenbier-Kluyver

Met dank aan de redactie van Kleio, de uitgevers en de bibliotheken.

*'Wij kunnen u niet meer bereiken,
 wij komen een zintuig tekort,
 wij leggen ons neer bij de feiten
 dat gij minder en minder wordt'*

(Ed Hoornik, *Tot de doden*,
 uit: *Na Jaren*, Amsterdam 1955)

Men zou zich kunnen afvragen of de woorden van Ed Hoornik, tenminste als men daarin een aankondiging van het vergeten raken van de oorlog wil lezen, wel opgaan. De stroom van boeken, die over de Tweede Wereldoorlog zijn verschenen, lijkt het vers te weerspreken. Niet alleen zagen vele publicaties van wetenschappelijke en populair-wetenschappelijke aard het licht, maar de Tweede Wereldoorlog wordt ook weerspiegeld in een stroom van romans, gedichten, novellen, ego-documenten en niet in het minst van jeugdboeken. Vele docenten zullen hun eerste impressies van de Tweede Wereldoorlog aan dit soort boeken hebben ontleend, de leerlingen aan wie zij nu les geven doen dit eveneens en soms aan dezelfde boeken. Genoeg reden om in dit Kleio-nummer aandacht voor leesboeken over de Tweede Wereldoorlog te vragen. Nu dit tijdvak bovendien deel uitmaakt van de stof voor het schriftelijk eindexamen lijkt een overzicht van wat er aan literatuur over dit onderwerp in boekwinkel en bibliotheek te vinden is, gewenst.

De 'golven'

Onmiddellijk na de oorlog is de boekenstroom op gang gekomen. Jeugdboeken waren daarin nadrukkelijk vertegenwoordigd. Het leek wel of de auteurs nauwelijks konden wachten met de creatieve verwerking van dit onbestorven verleden. Vele boeken geven weer hoe moeilijk het was, maar ook hoe glorieus Nederland en de Nederlanders uit de oorlog te voorschijn kwamen. Aan helden geen gebrek. Zij spelen hun rol in verhalen waarin oorlog en bezetting worden herleid tot een strijd tussen goed en kwaad. Men zag zijn eigen groep of zuil als voornaamste steunpilaar van het verzet. Illustratief in dit opzicht is DE bestseller in deze soort, de serie 'Engelandvaarders' van K. Norel. Kort na de bevrijding verschenen, beleefde ze tot op heden bijna dertig herdrukken.

Een serie, die zo'n groot succes is, moet door hele generaties zijn gelezen en zal een niet geringe bijdrage hebben geleverd aan de beeldvorming over Nederland onder Duitse bezetting. Dit 'klassiek geworden jeugd- en volksboek over Nederland

in oorlog, verdrukking en verzet' zoals de uitgever trots op de achterflap vermeldt, laat een Nederland zien vol massaal verzet en nationale saamhorigheid.

*Op een ongezadeld paard rent de lange
 bouwknacht van boer Hoekstra het veld
 in. Langs de tarwekassen en langs het
 vlas draaft hij naar het bietenveld, heel
 achter in de kavel, vlak bij de grote weg,
 die achter het land van Hoekstra langs
 loopt. Hij drijft de zware Belg aan dat de
 vlokken schuim hem van de schoften
 spatten, want hij moet de jongens waar-
 schuwen, Evert en Jan. 'Ze komen!' roept
 hij luid, als hij ze nog amper in het vizier
 heeft. 'Ze komen! Berg je!'*

*Wie er komen, hoeft Harmen niet te zeg-
 gen. Dat begrijpen Jan en Evert opper-
 best. De Duitsers! In de Meer werkt het
 alarmsysteem even feilloos als op Urk.
 Zodra een auto van de Groenen de polder
 inrijdt, hetzij bij Medemblik of bij Aarts-
 woud, bij Kolhorn of Den Oever, altijd
 gaat er een telefoontje naar Middenmeer
 en een ogenblik daarna rinkelen op alle
 boerderijen de telefoontoestellen. En dan
 gaat het overal op de manier, die Harmen
 toepast...*

En dit citaat uit het eerste deel, waarvoor in november 1945 bij talrijke boekwinkels mensen in de rij hebben gestaan, staat niet op zichzelf. Bereidheid tot weerstand was alom aanwezig, suggereert Norel. Ze was bovendien sterk protestants-christelijk geïnspireerd. 'Rooien' als Jan, een der twee hoofdpersonen uit de Engelandvaarders-cyclus, waren in het verzet eerder uitzondering dan regel.

*... 'Je moest die dominee eens horen,'
 zegt Evert tegen Jan, wanneer zij op een
 avond na een zondag, waarop dominee
 Van Velden een vurig vaderlandse preek
 gehouden heeft, tezamen op de landweg
 wandelen.*

*Jan lacht om Everts raad. 'Ik naar de
 kerk? Daar hoor ik niet, zo'n rooie als
 ik.'*

*'Jij een rooie?' Evert kijkt hem ongelovig
 aan.*

*'Ik was tot het eind toe lid van de A.J.C.,'
 zegt Jan.*

*Hierover zet Evert grote ogen op. Het is
 hem een raadsel hoe een A.J.C.-er zo'n
 Nederlander wezen kan als Jan...*

Christelijke inspiratie vormt het belangrijkste verzetsmotief. Godvrezende, robuuste knapen zijn er de uitvoerders van. De suggestie wordt gewekt, dat alle 'goede' Nederlanders in het verzet zitten. Het

Illustratie op de omslag uit: *'Herinnerings-
 album 1940-1945'* door L.J. Jordaen.

kwaad is bij deze auteurs uitsluitend te vinden bij Duitsers, NSB-ers en zwarte handelaren.

Onwillekeurig leidt dit tot de veronderstelling, dat vooral de boeken, die kort na de bevrijding gepubliceerd zijn zo'n beeld te zien geven en dat uitgaven van enige decennia later oorlog en bezetting genuanceerder zouden benaderen met als voorbeelden Jan Terlouw's *'Oorlogswinter'* in 1973 bekroond met de Gouden Griffel en *'Oorlog zonder vrienden'* van Evert Hartman, dat de Europese jeugdboekenprijs voor actuele literatuur in 1980 heeft gekregen. Toch moet men oppassen met dit soort indelingen. Ook in de periode vlak na de oorlog verschenen er boeken als *'Mens of Wolf'* van A. Rutgers-van der Loeff, die niet in de stereotypen van 'Saint of Sinner' vervallen. Onze scepsis over de juistheid van de vermeende 'golven' nam nog toe, toen bleek, dat boeken van latere auteurs dezelfde geest ademden als die van vlak na de oorlog. De 'golf' van heroïsche vaderlandsliefde mag dan in het eerste tiental jaren na de oorlog oververtegenwoordigd zijn, dat wil nog niet zeggen, dat de jaren zestig en zeventig louter een 'golf' van nuanceren en herbezinning te zien geven. Zo'n schematisering leek verleidelijk en interessant voor de geschiedenisdocent; de boekenmarkt leerde ons evenwel, dat de werkelijkheid ingewikkelder is. De 'schaduw van gisteren' blijkt op auteurs van boeken gewijd aan de Tweede Wereldoorlog al vanaf 1945 verschillende uitwerking te hebben.

De Oud-verzetssrijder H.M. van Randwijk was er zich van bewust, dat hij zich niet uit de 'schaduw van gisteren' kon losmaken. Met zijn artikelen in het Algemeen Handelsblad deed hij tussen december 1960 en mei 1965 een poging de gebeurtenissen in Nederland gedurende de bezettingstijd op de voet te volgen. Hij had niet de pretentie tot een synthese van zijn herinneringen in boekvorm te komen. In 1967, na zijn dood, zijn de onmythologiserende 'kroniekjes' in één band verschenen. In verschillende opzichten kan *'In de schaduw van gisteren'* een grensverleggend boek worden genoemd. Niet de oud-verzetman die vol bewondering terugzag op Hollands Glorie en het verzet

tegen het Hakenkruis hanteerde hier de pen maar iemand die veel lauwheid en apathie registreerde, nauw verbonden met de Hollandse burgermansmoraal. Een constatering die nu nauwelijks verrast, maar in de jaren zestig velen schokte. Resultaten van recent historisch onderzoek wijken nauwelijks af van wat Van Randwijk in het Algemeen Handelsblad schreef. In het zesde deel van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (den Haag 1975) merkt De Jong bij de beschrijving van de illegaliteit op: 'Wij hebben er de activiteit in beschreven van een zeer kleine minderheid der bevolking.' Uit van Randwijks karakteristiek van de Nederlanders, die uitmondte in een indeling in 'zeer goede, goede en ook goede' proeft men hetzelfde. De 'zeer goeden' boden verzet op hun manier.

... Klandestien circuleren de portretten van de koninklijke familie. De kerken zitten vol en wat een geluk dat het Wilhelmus in het gezangboek van de Hervormde Kerk een plaats heeft gekregen. Behalve het eerste couplet kan het nu naar harte-lust worden gezongen en alle zingbare liederen van Valerius worden afgedraaid. Het is allemaal ernstig gemeend, het geeft lucht aan een overkropt gemoed, een gemoed, dat zich door de Duitse successen en nazipropaganda niet van de wijs laat brengen. En dat is goed. De Nederlanders zijn zeer goed! ...

Het beeld van Nederland onder Duitse bezetting, dat naar voren komt in de boeken, recente en die van oudere datum, is niet eenduidig. Kort na de bevrijding niet en nu niet.

Indeling

Om de boeken enigszins geordend aan te bieden hebben wij gekozen voor een indeling in de volgende vijf categorieën:

- Dagelijks Leven
- Verzet
- Oorlogshandelingen
- Concentratiekampen-jodenvervolg
- Verwerking van de oorlog

Uiteraard is deze opsplitsing arbitrair; vanzelfsprekend komen in vele boeken aspecten van meer dan één categorie aan de orde en ongetwijfeld vallen slechts weinig boeken geheel binnen één thema.

Toelichting op de indeling

- 1 Onder de eerste categorie, *dagelijks leven*, valt een veel beschreven thema als 'onderduiken' maar ook beschrijvingen van specifieke groeperingen als NSB-ers worden hier ondergebracht.
- 2 Onder *verzet* worden ook boeken gerubriceerd, waarin het verzet één van de aspecten vormt.
- 3 De rubriek *oorlogshandelingen* bevat boeken over onderwerpen als de slag bij Arnhem, Slag in de Javazee.
- 4 Onder de rubriek *concentratiekampen* hebben we ook de Jodenvervolg laten vallen. In veel boeken maken vervolging en kampeleven deel uit van één verhaal. Waar het onderduiken van Joden centraal staat, is het boek vermeld onder *dagelijks leven*.
- 5 De terugblik op de oorlog wordt vooral in de rubriek *verwerking van de oorlog* teruggevonden. Opvallend daarbij is het grote aantal ego-documenten, vaak van recente datum.

Alleen al het gebrek aan plaatsruimte dwong ons tot beoordelende, korte karakteristieken inplaats van uitgebreidere besprekingen. We hebben geprobeerd op deze wijze een beeld te geven van wat er momenteel aan boeken, die door jongeren gelezen kunnen worden, op dit gebied te vinden is. De illusie, dat volledigheid is bereikt, koesteren wij niet. Onze bedoeling is de collega's, die met boeken over dit onderwerp aan de slag willen, een nuttige handreiking te bieden.

Besproken worden boeken van zeer uiteenlopend niveau en kwaliteit kortom het hele scala, dat gelezen wordt door jonge mensen tussen 12 en 18 jaar, welk onderwijs ze ook volgen.

Onze keuze berust op het streven om zowel de collega in de eerste klas van diverse schooltypen, als de collega's in de bovenbouw van het vwo bruikbare informatie te bieden. Een overzicht van de markt vonden we daarbij belangrijker dan het aanleggen van 'literaire' criteria.

De docent kiest veelal met het oog op de bruikbaarheid van boek of fragment in de geschiedenisles. De lessuggesties aan het eind van de besprekingen geven ook al aan, dat op grond van zeer uiteenlopende criteria voor een bepaald boek zal worden gekozen.

Besprekingen

Anne Frank, Het Achterhuis. Dagboekbrieven van 14 juni 1942 - 1 augustus 1944.

Het dagboek van Anne Frank is overbekend. Het is niet opgenomen in onze besprekingen. Onlangs verscheen er een boekje met de niet eerder gepubliceerde stukken uit haar dagboek: *Verhaaltjes en gebeurtenissen uit het Achterhuis*. Amsterdam 1982.

De uitgevers maken gebruik van de herleeftde belangstelling voor Anne Frank, blijkt een drietal recente uitgaven:

M. Bouhuys, *Anne Frank is niet van gisteren*. Amsterdam 1982.

D. Houwaert, *Anne Frank in het voorbijgaan*. Amsterdam 1982.

W. Ramaker e.a., *Dag Anne Frank*. Kampen 1982.

Dagelijks leven

10 jaar en ouder

C.M. Van den Berg-Akkerman, Dagboek van een moeder. Nijkerk z.j. 92 blz.

De 12-jarige Frida hoort op een dag op school dat ze een jodin is. Haar moeder, die haar het gruwelijk verleden nog had willen besparen, laat haar dan het dagboek lezen dat ze als 11-jarig meisje tijdens de oorlog heeft bijgehouden. Tijdens het bombardement op Rotterdam verloor zij haar hele familie en kwam terecht in een christelijk gezin. Daar is ze de oorlog goed doorgekomen en heeft ze kennis gemaakt met het christelijk geloof. Na de oorlog wordt ze zelf christen. Frida heeft na het lezen van het dagboek nog tal van vragen waarop haar ouders geen antwoord hebben. Hun geloof helpt hen echter verder te gaan.

Voor degenen die zijn opgegroeid in het protestants christelijk milieu zal dit boekje herinneringen oproepen aan de boekjes van Van der Hulst, zowel wat betreft vorm als inhoud.

J. Buitkamp, De vijand als buurman. Den Haag 1980, 119 blz.

Dit voor jongere lezers geschikte boekje verhaalt van de belevenissen van een Groningse boerenfamilie in de periode mei 1940-mei 1945. De schrijver probeert zoveel mogelijk gegevens over Nederland in de desbetreffende periode in het verhaal

te verwerken, o.a. in de vorm van bronnetjes.

Stereotiep beeld van de houding van de Nederlanders. Eenvoudige Duitse en Engelse zinnestukjes worden vertaald. De illustraties zijn tekstherhalend.

B. Dubbelboer, Geheim Verzet. Alkmaar z.j.², 186 blz.

Verhaal rond twee jongens, die 12 jaar oud zijn als de oorlog begint. Het speelt in een dorp in Z.O. Drente. Het boek eindigt bij de bevrijding. De schrijver is er niet in geslaagd een reëel beeld te geven van de oorlog op het platteland in Oost-Nederland.

De sfeer is te gemoedelijk. Soms zelfs gevaarlijk romantisch. De enige Joodse inwoner van het dorp, wiens arrestatie 24 uur van tevoren is aangekondigd door de Duitsers, sterft een vredige en natuurlijke dood in de nacht voorafgaande aan de deportatie.

De goeden hebben succes, de kwaden worden gestraft.

B. Dubbelboer, Joël en de veenheks. Hoorn 1979^a (1976¹), 158 blz.

Verhaal rond een Joodse jongen, die bij de arrestatie van het gezin ontsnapt en met hulp van velen de oorlog doorkomt. Dat zijn ouders, hoewel in Westerbork beland, de oorlog ook, evenals alle hoofdpersonen, overleven is statistisch gezien erg uitzon-

derlijk. Het geeft het boek een gelukkig einde. Toch lijdt dit werk minder aan het euvel van de 'romantiek van de oorlog' dan 'Geheim verzet' van dezelfde auteur. Het geeft op reële wijze de belevenissen, angst en spanning weer van een Joodse jongen, die via vele avonturen de bevrijding letterlijk tegemoet gaat.

R. Feenstra, Joris Wilhelmy, wiens naam nooit genoemd zal worden in de geschiedenisboekjes. Zutphen. (1980³) 64 blz.

Vlot leesbaar, in nogal ouderwetse trant geschreven verhaal. Wel worden vele zaken, tamelijk oppervlakkig, aangestipt. In sneltreinvaart maakt de lezer kennis met het dagelijks leven in de jaren '40-'45. Dit gebeurt aan de hand van wat een vaderloze jongen van 14 jaar meemaakt. Landverraad, verzet, jodenvervolg, onderduiken, honger, eten halen: met dit alles komt Joris in aanraking. Hij is de held, die veel durft terwille van zijn moeder en zusje. Over de Duitsers wordt genuanceerd gedacht.

Het boek is met name geschikt voor weinig leesvaardige leerlingen.

Evert Hartman, Oorlog zonder vrienden. Rotterdam 1980², 252 blz.

In dit boek wordt de oorlog vanuit een andere invalshoek bekeken. Arnold, de hoofdpersoon, is de zoon van een NSB'er. Aanvankelijk deelt de jongen de idealen

van zijn vader en gaat naar de Jeugdstorm. Hij helpt de Duitsers en geeft klasgenoten aan. Op school wordt hij gepest en getreiterd, zijn isolement wordt iets minder als een nieuwe leerling ook een NSB'er blijkt te zijn. Door een reeks van gebeurtenissen begint echter de twijfel bij Arnold te groeien. Hij wordt verliefd op een meisje, van wie hij later bemerkt dat ze ondergronds werk doet. Als zijn familie op Dinsdag overhaast naar het oosten vertrekt, besluit Arnold in Nederland te blijven.

Het boek is in een vlotte stijl geschreven en erg spannend. 'De andere kant', die in dit boek wordt belicht, maakt het voor gebruik in de klas waardevol. In het boek is een verklarende lijst met organisaties en afkortingen opgenomen.

M. de Jong, Het huis van de zestig vaders. Hoorn 1981 (USA: 1956¹), 130 blz.

Het huis van de zestig vaders schetst de vlucht van een Chinees kind, Tien Pao, voor de Japanners. Na de verwoesting van zijn geboortedorp gaat hij met zijn ouders naar een nog niet bezette stad, Hengyang. Tien Pao raakt echter door een ongeluk weer terug in bezet gebied. Dan volgt een uitputtende tocht terug. Hij helpt onderweg een neergestorte Amerikaanse piloot en wordt zelf door Chinese guerillastrijders geholpen. Teruggekeerd in Hengyang blijken zijn ouders verdwenen. Zelf trekt hij dan – nu per trein – verder, vluchtend voor de oprukkende Japanners. Uit de trein gevallen, geraakt hij bij toeval onder de hoede van een groep Amerikaanse piloten, de 'zestig vaders', die hem adopteren. De eerder door hem geholpen piloot helpt hem nu zijn ouders terugvinden.

Het boek laat op een vrij eenvoudig niveau voor kinderen de trieste gevolgen van oorlogshandelingen zien. Blijkens de opdracht verwijst het verhaal naar een werkelijk verloren kind. Toch lijken de beschreven gebeurtenissen soms erg toevalig.

J.A. Niemeyer, Donkere stad. Haren 1970, 78 blz.

Vanuit het heden als vertrekpunt wordt een sterk informatief beeld opgebouwd van de oorlog, toegespitst op de situatie in Groningen.

Het boek is scènisch opgebouwd en geeft voldoende mogelijkheden tot inleving. De historisch betrouwbare feiten worden veelal geïllustreerd aan de hand van bronnen. Het boek, verlevendigd met vele, goede illustraties, geeft een genuanceerd beeld.

E. Pelgrom, De kinderen van het Achtste Woud. Amsterdam 1979¹, 204 blz.

Een meisje is met haar vader uit Arnhem gevlucht. Zij worden opgenomen in een boerderij. Daar heeft zij, ondanks allerlei trieste oorlogservaringen, een vrij beschermde, plezierige tijd. Ze mag zelfs een Joodse baby verzorgen. Hoewel de boerderij ver van het oorlogsgeweld afligt maken de bewoners nare dingen mee. Er komen steeds mensen om voedsel vragen. Een Joods gezin wordt weggevoerd. Duitse soldaten nemen de varkens mee. Er worden Duitsers ingekwartierd. Ze komen zelfs in de gevechtlinie terecht. Het is een prettig leesbaar boek, waarin veel informatie is verwerkt. Er komen zowel 'goede' als 'slechte' Duitsers in voor.

J. Reiss, De Schuilplaats. Amsterdam 1974², 136 blz.

De schrijfster, die als onderduikster een deel van de oorlog in het Twentse Usselo doorbracht, schreef het boek om haar dochtertjes te vertellen hoe het was om als Joods meisje een verborgen leven te leiden. Daardoor is *De Schuilplaats* een bijzonder ego-document geworden. Behalve Annie en haar zusje vormen de gezinsleden van het onderduikadres de hoofdpersonen van het boek. Geen van hen is een 'sprookjesheld', stuk voor stuk zijn het gewone mensen. De beschrijving van de absurde levensomstandigheden is vaak ontroerend.

A. Romijn, Van Hollandse jongens in de Duitse tijd. Baarn z.j., 164 blz.

Door de ogen van de tijdens het uitbreken van de oorlog 12-jarige Kees beleven we de nazi-periode in Nederland. Het verhaal is gesitueerd in Amsterdam. Vele getuigenissen passeren de revue. De Hongerwinter beslaat een belangrijk deel van dit boek. Het werk is vrij traditioneel vanuit een christelijke visie geschreven. In noten wordt een en ander uitgelegd.

Ida Vos, Wie niet weg is wordt gezien. Den Haag 1981¹, 160 blz.

In 44 korte stukjes geeft Ida Vos een beeld van haar jeugd als Joods meisje in de Tweede Wereldoorlog. Ze heeft van haar tiende tot haar twaalfde jaar met haar ouders ondergedoken gezeten op het platteland. Men kijkt door de ogen van het kleine meisje naar haar belevenissen bij het trekken van onderduikadres naar onderduikadres. De stijl is vlot, maar de zijvorm in plaats van de voor de hand liggende ik-vorm is minder gelukkig gekozen.

12 jaar en ouder

C. Bruyn, Nils Eira. Geroofd van het eiland. Bussum 1972 (1961¹), 124 blz.

Dit eerste deel van een trilogie speelt in het hoge noorden van Noorwegen in 1944. De bewoners moeten in opdracht van de bezettingsautoriteiten evacueren, maar de familie Eira besluit zich te verbergen. Dit mislukt en het einde van dit deel is de wegvoering van twee kinderen Eira.

Het boek geeft een historisch verantwoord beeld van het leven in bezet Noorwegen, met genuanceerde typering van zowel Noren als Duitsers. Het is geschreven in een heldere, eenvoudige stijl. De visie van de schrijver is protestants-christelijk. De illustraties volgen het verhaal goed en werken verhelderend. Mogelijk zijn de Noorse en Lappen namen voor de lezers soms verwarrend.

M. Cottenjé, Waarom niet de waarheid? Antwerpen 1980, 127 blz.

Ontroerende roman over een tienjarig meisje, dat de oorlog aan den lijve meemaakt. Haar vader wordt door de Gestapo opgepakt, haar moeder spaart het eten uit haar mond voor haar twee kinderen, haar vriendje David moet zich verbergen voor de Duitsers en haar vriendinnetje wordt bij de bevrijding kaalgeschoren, omdat ze een Duitse vriend had. Wanhopig vraagt zij zich af: Waarom?

De in de ik-vorm geschreven roman geeft weinig informatie over concrete Duitse maatregelen. Het is een beklemmende tekening van de naargeestige oorlogssfeer en de beperkte leefwereld van een moeder, die zich niet gemakkelijk kan geven. Het einde is somber.

Een leerling over dit boek:

Dit is een heel ander soort boek dan de meeste boeken die ik over de oorlog heb gelezen. Dat waren meestal óf beschrijvingen van belangrijke gebeurtenissen in de oorlog, óf boeken over verzetshelden en soldaten aan het front, spannende sensationele verhalen die, lijkt mij meestal een wat gedramatiseerde waarheid weergeven. Dit boek is op een andere manier boeiend, ik weet eigenlijk niet precies waarom. Het bijzondere van dit boek vond ik dat het geschreven is vanuit het oogpunt van een tienjarig meisje. Daardoor lijken sommige stukken wel wat kinderachtig, maar dat vond ik niet storend. (Ik had trouwens soms het idee dat ze jonger dan tien jaar was.) Ik heb ook het idee dat het boek de visie van een tienjarig meisje op de oorlog (en op andere dingen) erg goed weer geeft.

Rik Mulder, 14 jr. 2 VWO (gym)

G. Evenhuis, *Wij waren er ook bij. Den Haag 1974 (1962¹), 192 blz.*

Een aantal leerlingen van een middelbare school kampen met het probleem dat ze wel de narigheid van de oorlog om zich heen zien, maar er weinig aan kunnen doen. Om toch het gevoel te hebben nuttig te zijn richten ze bij één van hen op de zolder een hol in. Deze schuilplaats zal ook daadwerkelijk worden gebruikt door het hoofd van de school. We volgen de leerlingen tot aan het einde van de oorlog. Enkele van hen blijken dan een actieve rol in het verzet te hebben gespeeld, en zijn daarbij volwassener geworden.

Het verhaal is in het begin weinig boeiend en traag. Later komt er meer reliëf in, maar over het algemeen blijft het zwak. Het thema is misschien herkenbaar omdat de hoofdpersonen leerlingen zijn. De stijl is vlot, maar de dialogen zijn vooral in het begin van het boek veel te lang. De illustraties zijn slecht.

J. Heerze, *Februari '45, een verhaal uit de hongerwinter. Baarn 1974, 95 blz.*

Hoe de hongerwinter angst, kou en honger brengt en hoe een gezin dat verdraagt en poogt te verlichten, beschrijft Heerze indringend en onopgesmukt aan de hand van veertien dagen uit het leven van de twaalfjarige Henk. Hij maakt veel wreedheden van de Duitsers mee, maar niet iedere Duitser is een rotmof. Gevoelens worden niet uit de weg gegaan. Het ondergrondse verzet is dapper, maar wordt niet overtrokken weergegeven. Een lijstje met eenvoudige verklaringen van 'oorlogswoorden' en een zeer simpele weergave van de ontwikkeling van de oorlog, plus een plattegrond van de Haarlemse buurt, waar het verhaal zich afspeelt, leiden de korte, zeer aanbevolen, vertelling in.

H. Herzberg-Pinas, *Drie jaar duurde de nacht. Alkmaar z.j., 156 blz.*

Dit verhaal gaat over een joods gezin, dat het grootste deel van de oorlog doorbracht op een kleine zolder. De vader en de oudste dochter worden gedeporteerd naar Auschwitz en komen niet terug. De moeder blijft achter met twee kinderen en duikt onder samen met haar ouders en haar zuster. Eén van de kinderen, Chaja, schreef dit verhaal, in de ik-vorm, gezien door de ogen van haar moeder.

Het boek biedt kinderen een beeld van de dagelijkse zorgen en de angsten van een ondergedoken gezin.

H. Knap, *De ronde van '43. Z.p. 1981, 95 blz.*

Het verhaal speelt zich af op één oorlogsdag in een provinciestad in Nederland. Theo Koenders maakt op 24 oktober 1943 een zwerftocht op de fiets. Achterop zit een joods meisje, voor wie hij een onderduikadres moet zien te krijgen voor één of twee dagen. Hij bezoekt een aantal adressen en vraagt de hem bekende personen of zij het meisje onderdak kunnen verschaffen. Maar tot negen maal toe wordt dit geweigerd.

Het zeer prettig leesbare boekje laat duidelijk zien hoe moeilijk het soms was onderduikadressen te krijgen en hoe er daardoor met mensen werd gesold.

S. Leiker, *De overval. Groningen 1970, 65 blz.*

Verhaal van een waar gebeurde, mislukte overval op een distributiekantoor in 1942. De schrijver geeft in de korte inleiding een schets van het verzet, dat het verhaal duidelijker plaatst. De vertelling van de overval is zeer gedetailleerd; er wordt een goed beeld van het verzetswerk gegeven. Vooral de angst voor verraad komt goed tot uiting.

De stijl is erg bondig met af en toe eigenaardige vergelijkingen. Het boek is redelijk genuanceerd.

K. Postema, *Het bombardement. Herinneringen van een Rotterdams gezin. Baarn 1980, 60 blz.*

In dit kleine boekje zijn de herinneringen van het gezin Postema aan het bombardement vastgelegd. Helder en zonder pathos wordt verteld over het uitbreken van de oorlog, het bombardement, de verwoesting van het huis en het zoeken van onderdak. Een aardig, pretentieloos werkje, dat een overtuigend beeld geeft van hoe een Rotterdams gezin de vernietiging van de stad en zijn huis beleefde.

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, *Dagboekfragmenten 1940-1945. Den Haag 1955¹, 638 blz.*

Voor de samenstelling van deze bloemlezing uit particuliere dagboeken is T.M. Sjenitzer-van Leening verantwoordelijk. Op chronologische gronden kwam zij tot een indeling in: 'Het eerste jaar', 'Toememende druk', 'Halverwege', 'Hard tegen hard' en 'De hongerwinter'. De grote diversiteit aan bronnen maakt de uitgave voor het onderwijs bijzonder aantrekkelijk. Vele belangrijke facetten van het leven in Nederland onder Duitse bezetting zijn in de selectie vertegenwoordigd.

De taal is vaak zeer direct en zelden moeilijk. Door de gekozen indeling kan men het boek ook uitstekend in zijn geheel lezen. Vooral het dagelijkse leven komt goed uit de verf. Een boek dat door leerling en docent op velerlei wijzen kan worden benut.

J. Terlouw, *Oorlogswinter. Rotterdam 1974¹, 164 blz.*

Het verhaal vertelt de belevenissen van de 15-jarige Michiel tijdens de hongerwinter. Aan het einde van het verhaal blijken de personen anders te zijn dan ze in de ogen van Michiel tijdens de oorlog waren. De verzetsman Oom Ben blijkt een NSB'er en de landverrader Schafter blijkt het huis vol onderduikers te hebben gehad. Het boek geeft een tamelijk genuanceerd beeld van de Duitsers, maar het geeft zeer summere informatie over het hoe en waarom van de oorlog. Achter in het boek is een verklarende woordenlijst opgenomen. Dit zeer prettig leesbare en goed geschreven boek, terecht bekroond met de Gouden griffel, is uitstekend te gebruiken op school.

A. de Vries, *Reis door de nacht. Nijkerk z.j.⁵, 608 blz.*

De in één uitgebrachte vier delen geven het verhaal van een gezin tijdens de oorlog, de bezetting en de bevrijding van Nederland. Weinig bekende gebeurtenissen worden vergeten. Het boek is echter vooral een spannend verhaal over NSB'ers, Duitsers en vooral verzetsstrijders. Het vanuit christelijke visie geschreven verhaal geeft een weinig genuanceerd beeld van de oorlog. Zo kan men in een voetnoot lezen: 'In de oorlog noemde men de goede Nederlanders 'goed' en de NSB'ers 'fout'. Feitelijke onjuistheden treft men in het boek nauwelijks aan. Op veel plaatsen worden pamfletten en andere bronnen letterlijk in het verhaal opgenomen. De illustraties zijn functioneel.

14 jaar en ouder

I. Boudier Bakker, Met de tanden op elkaar. Den Haag 1975, 273 blz.

In dit dagboek noteerde de schrijfster als een niet direct bedreigde gemiddelde Nederlander grote en kleine berichten door elkaar in de periode 1940-1945. Het is geen dramatisch dagboek, maar een reëel verslag. Fragmenten eruit kunnen goed in het onderwijs gebruikt worden.

A. Burnier, Het jongensuur. Amsterdam 1972³ (1969), 154 blz.

Zes korte verhalen over Nederland in oorlogstijd, gezien door de ogen van een joods meisje in de puberteit. Hoewel ook andere problemen ter sprake komen, blijft de oorlog indringend en dreigend op de achtergrond aanwezig. Waar de oorlog wel een rol op de voorgrond speelt, valt op hoe de schrijfster in korte scènes beelden uit die tijd weet op te oopen. Zoals de beschrijving van de laatste dag van Simone en haar joodse vriendjes op een 'gewone school'.

De waarschijnlijk (ten dele) autobiografische verhalen geven een genuanceerd beeld van hoe mensen met elkaar omgingen. De informatie is voornamelijk fictief met sporadische verwijzingen naar feitelijke informatie. Dankzij een goed uitgewerkt karakter van de hoofdpersoon, een goede stijl en veel korte zinnen heeft dit humoristisch geschreven boekje literaire waarde.

A. Donker, V in Vers. De bezetting en het verzet in verzen op de voet gevolgd. Leiden 1965, 188 blz.

Deze bundel verzetspoëzie legt verband tussen verzen en feiten. Aantekeningen verduidelijken waar nodig dat verband en geven biografische gegevens. De gedichten zijn gerangschikt rond een aantal thema's: voorspel – de vijf dagen – de vijand – veenmoord (silbertanne) en doodvonnis – gevangenen – verzet – vervolging en verdrijving der joden – vernietiging, plundering en roof – verre oosten – bevrijding. De gedichten gaan over persoonlijke en algemene zaken; van toon verschillen ze van fel aanvallend tot berustend, van herinnerd tot bemoedigend, van vererend tot opwekkend. De verzen zijn veelal van bekende auteurs. Deze met een literatuurlijst aangevulde bundel kan uitstekend dienst doen in de hogere klassen.

U. Fuchs, Emma. De bange jaren. Haarlem 1981 (1979), 128 blz.

Dit uit het Duits vertaalde boek geeft een

uitstekend beeld van de oorlogsjaren in Duitsland, gezien door de ogen van een 6-12 jarig meisje, dat het allemaal niet begrijpt. Het verhaal is goed geschreven, in de ik-vorm. De volgende onderwerpen komen aan de orde: oorlog, evacuatie, bombardementen, nazi's, bunkers, jodenvervolging, V-1, Hitlerjugend, de oorlog is voorbij en de 4 zones.

Het boek is in een licht ironische stijl geschreven, de gebeurtenissen zijn immers onbegrijpelijk voor het meisje Julia! De volwassenen spreken elkaar voortdurend tegen. Duidelijk is ook, dat niet alle Duitsers nazi's zijn. Achterin is een lijst met jaartallen (1933-1945) opgenomen.

B. Gehrts, Geen woord meer? Hoorn z.j.

Autobiografisch verhaal van een 12-jarig meisje uit Berlijn dat in de eerste oorlogsjaren bijna haar hele familie en een aantal joodse vrienden verliest. Gehrts beschrijft in sobere bewoordingen, heel indringend, een aantal gruwelijke gebeurtenissen die ze meemaakte en haar eigen wanhoop. Een uitstekend boek!

Heide-Kort, A. van der, Zij komen... Hoorn z.j., 184 blz.

Dagboek van de schrijfster over de periode september 1944 (Dolle Dinsdag) tot mei 1945 (bevrijding). Op nuchtere en bondige wijze wordt verslag gedaan van dit laatste oorlogsjaar. Als jonge vrouw en moeder kon de auteur net als zoveel slechts met de grootste moeite het hoofd boven water houden bij de zorg voor haar gezin. Een zeer leesbaar relaas.

G. Lacq, Kinderen in de oorlog. Amsterdam/Brussel 1981, 117 blz.

Voor veel kinderen betekende de oorlog in de eerste plaats honger; naast kou, angst en ook plezier toch vooral die knagende honger! Hoe een jongen, die zes jaar is als de oorlog uitbreekt, dit beleeft, is het thema van het boek. Het is geschreven in de ik-vorm en het is het verhaal van de volwassene die terugblik op de (zijn eigen?) oorlogsjaren in Brussel. Veel belangrijke gebeurtenissen zoals de inval in België, de bombardementen, de capitulatie, de vernietiging van de Joden en het oprukken van de geallieerden vormen het raamwerk waarbinnen het 'gewone' dagelijks leven zich afspeelt. Op dit laatste ligt het accent: de jongen beleeft angstige momenten tijdens de bombardementen, en spannende dingen, zoals spelletjes met munitie. We zien welke toeren uitgehaald worden om aan eten te komen en hoe hij op zijn manier aan het verzet deelneemt. De schrijver is erin geslaagd een voor kin-

deren begrijpelijk boek over de Tweede Wereldoorlog te schrijven. Namen en begrippen worden toegelicht in de tekst dan wel in een voetnoot verklaard. Om kinderen een algemeen beeld van de oorlog te geven en de consequenties ervan te laten zien voor hun eigen leventje is het boek zeer geschikt.

S. de Jong, Joodse oorlogsherinneringen 1940-1945. Franeker 1975, 175 blz.

De auteur beschrijft enerzijds zijn persoonlijke ervaringen tijdens de bezettingsjaren en ten tijde van het Militair Gezag, daarnaast geeft hij duidelijk zijn oordeel over uiteenlopende zaken als: het bombardement op Rotterdam, het functioneren van de 'Nederlandsche Spoorwegen', de perszuiveringen en het Westerborkproces, waarbij hij een enkele keer gebruik maakt van na de oorlog verschenen publicaties. Bijzondere aandacht krijgt het optreden van de Joodse Raad, door hem omschreven als 'collaboratie met de vijand, zij het met het pistool op de borst'.

De Jong was de laatste oorlogsjaren ondergedoken in Friesland. De herinneringen aan deze periode geven onder meer een aardig beeld van de mensen bij wie hij en zijn vrouw mochten verblijven en die daardoor hun leven op het spel zetten. Deze oorlogsherinneringen maken geen held van de schrijver. Het boek is een welkome aanvulling op de niet zo uitgebreide documentatie over de in Nederland ondergedoken Joden.

C. Nöstlinger, Het huis in niemandsland. Rotterdam 1981, 157 blz.

Autobiografisch verhaal van een 10-jarig meisje uit Wenen over haar belevenissen tijdens de laatste oorlogsmaanden. De nazi's zijn op de vlucht, de Russen trekken de stad binnen.

De vader is deserteur, hetgeen in het gezin voor de nodige spanningen zorgt. Heel aardig wordt beschreven hoe verbaasd de Russen zijn over de westerse luxe: stromend water kenden ze niet, er is een run op horloges en andere sieraden. De meeste kinderen zullen zich dat niet direct realiseren. Een goed boek, dat onlangs een griffel kreeg!

J. Prochazka, Leve de republiek. Ik, Juliana en het einde van de oorlog. Den Haag z.j. Titel op kapt: Ze schieten op mij en m'n paard.

Een Tjechisch jongetje uit een dorp, komt aan het eind van de oorlog terecht in het vacuum van optrekkende Russen en terugtrekkende Duitsers. Hij leeft temidden van dood en chaos.

Moeilijk leesbaar.

A. Romein, Voorjaar zonder lente. Nijkerk 1980, 47 blz.

Deze novelle geeft een impressie van wat er gebeurt in een joods gezin in Nederland wanneer de oorlog uitbreekt. Dit gezin is reeds jaren geleden overgegaan op het christelijk geloof, waardoor de grootvader alle banden met hen heeft verbroken. De hoofdpersoon, de 16-jarige zoon Leo, ziet in de eerste vijf oorlogsdagen, waarin het verhaal zich afspeelt zijn wereld ineens storten. Het gezin wordt teruggeworpen op hun joodse afkomst, de jongen wordt de prooi van een anti-semitistische wiskundeleraar.

Op sobere doch indringende wijze wordt de wanhoop beschreven van een tot voor kort gelukkig gezin. Hun toekomst is zonder uitzicht...

A. Rutgers van der Loeff, Mens of wolf? Amsterdam 1972 (1951'), 223 blz.

Ontroerend, genuanceerd verhaal over een Oostduitse moeder en haar zoontje. In het Silezië van 1945 probeert zij haar kind op te voeden in de geest van liefde voor de medemens. Hoewel zij en haar man in de oorlog anti-nazi zijn geweest stuiten zij op de haat van de Russische soldaten, die hun woonplaats bezetten. Zij zijn immers Duitsers. Moeder en kind weten zich echter staande te houden en ook later als vluchtelingen behouden ze, zelfs onder de meest erbarmelijke omstandigheden, hun waardigheid en weten ze met hun menselijkheid vijanden te ontwapenen. Het boek, dat eigenlijk een aanklacht is tegen elke oorlog, is geschreven in een zuivere, beheerste taal. Het geeft een goed beeld van de volledige ontreddering van Duitsland vlak na het eind van de oorlog.

A. Rutgers van der Loeff, Morgen is de toekomst. Amsterdam 1980, 118 blz.

Het boek bestaat uit drie verhalen, waarvan alleen het titelverhaal over de Tweede Wereldoorlog gaat. Dat verhaal speelt ergens in het oosten op de grens van Duitsland Polen. Een groep gevluchte en ontheemde kinderen woont in een door Duitse soldaten reeds verlaten slot. Door middel van diefstal, bedelarij en intimidatie houden de kinderen zich in leven. Het wachten is op het einde van de oorlog. Maar wat hebben deze kinderen, die te midden van oorlog en verwoesting zijn groot geworden nog van de toekomst te verwachten? Dat is het thema van dit verhaal, dat in een zuivere en gevoelige stijl is geschreven.

N. Scheepmaker, Het Zweedse wittebrood. Baarn 1979, 154 blz.

In zijn rubriek in de G.P.D.-bladen riep de journalist Scheepmaker zijn lezers op hun herinneringen aan het zweedse wittebrood en de voedseldroppings op te schrijven en hem toe te zenden. Dat leverde vele reacties op, waaronder verrassende staaltjes van vertekening van de werkelijkheid. Rond die brieven heeft hij een amusant en levendig boekje geschreven. Het geeft niet alleen een beeld van de voedseldroppings, maar ook van de wijze waarop zich dat in de jaren daarna heeft vastgezet in het geheugen van degenen die erbij waren of ervan hoorden.

J. Vandelloo, De vijand. Brussel-Den Haag 1974'.

Herinneringen van een vijftienjarige Vlaamse jongen aan de laatste dagen van de oorlog. De eerste elf hoofdstukken bevatten beschrijvingen van die laatste dagen, voornamelijk gecentreerd rond vier Amerikaanse soldaten, die zich al vijf weken in het dorp, waar de hoofdpersoon woont, bevinden. De jongen is inmiddels goede vrienden met hen geworden. Maar in hoofdstuk elf betrapt hij het meisje, waarvan hij houdt, in de armen van een van de soldaten. Het is een boek vol innerlijke spanning, dat het leven tijdens de oorlogsomstandigheden zeer goed weergeeft. In een sobere stijl geschreven.

D. Winsemius, Kom vanavond... Verhalen uit de bezettingstijd. Kampen 1980', 79 blz.

Dit boekje bevat acht korte verhalen over de bezettingstijd. De rode draad in alle verhalen is het verzet. Primair is evenwel niet het glorieus verzet, maar het beschrijven van verschillende aspecten. Centraal staan niet de verzetsmensen, maar de menselijke verhoudingen, de problemen voortvloeiend uit het verzet en de wereld van hen die indirect met het verzet te maken hadden. Het gaat niet om spectaculaire daden, maar om de kleine voorvallen, die voor de belanghebbenden evenwel van essentieel belang waren. Dankzij de korte zinnen en de eenvoudig vertelde en afgeronde verhalen is dit werk geschikt voor gebruik in de klas.

16 jaar en ouder

M. Dekker, De laars op de nek. Leiden 1962', 320 blz.

In deze reeds in de oorlog geschreven roman komen vele gebeurtenissen over Nederland in de genoemde periode aan bod. Hij geeft een betrouwbaar beeld van de oorlog, hoewel het verzet soms overheerst. Van verheerlijking en pathos is geen sprake. Het verhaal speelt in Amsterdam. Steeds vanuit verschillende personen wordt een beeld gegeven van de oorlog. Regelmatig treedt de schrijver zelf naar voren om het persoonlijke in ruimer verband van de oorlog te plaatsen en felle kritiek te leveren op het nationaal-socialisme.

M. von der Grün, Hoe was het eigenlijk? Mijn jeugd in Hitler-Duitsland. Amsterdam 1980', 247 blz.

De in 1920 vlak bij de Tsjechische grens geboren auteur vertelt het verhaal van zijn jeugd in Hitler-Duitsland. Hij voegt informatieve stukken toe, waardoor het verhaal over hemzelf en zijn familie in een groter verband komt te staan. In chronologische volgorde geeft Max von der Grün een beeld van de opkomst van de NSDAP, de machtsvername in 1933, de gevangenneming van andersdenkenden en van de oorlog zelf. Dit alles tegen de achtergrond van een pro-nazi-oom en tante, een vader die in een kamp gevangen zit en een oom die in Rusland sneuvelt. De afwisseling van informatieve en autobiografische delen zal veel jongeren aanspreken.

H.J. Oolbekking, Met lege handen. Amsterdam 1979', 235 blz.

Een autobiografisch aandoend verslag van een 10-daagse tocht vanuit Amsterdam naar Overijsel in februari 1945 door een vader en een zoon, die vanuit Overijsel een Joods jongetje van een jaar of elf, Robbie Morpurgo, weer mee terug nemen naar Amsterdam. Halverwege de terugtocht herkent een controlerende landwachter het Joodse jongetje, dat wordt meegenomen, terwijl de vader en de zoon mogen doorgaan. De titel 'Met lege handen' slaat niet alleen op die gebeurtenis maar ook op het feit dat de vader en de zoon met alleen een kistje vlees in Amsterdam terugkeren; de kar is kapotgegaan en de zes mud aardappelen hebben ze onderweg bij boeren moeten achterlaten. Het boek doet zeer authentiek aan. De honger- tochten van zovelen uit de Randstad in het laatste oorlogsjaar lijken op dit ene exemplarische verhaal.

Een informatief, genuanceerd boek dat zijn waarde niet ontleent aan grote literaire kwaliteiten, maar aan de authentieke en onopgesmukte verteltrant van iemand, die het hele gebeuren intens heeft beleefd.

Th. de Vries, WA-man Amsterdam 1967⁴ (1944¹). 141 blz.

Hoofdpersoon van deze illegaal verschenen uitgave is Frans Dijkgraaf, zoon van een in de Jordaan wonende kleine kruidenier. Als jongen van 13 jaar beleeft hij het Jordaanoproer. Via een loterijcollectant Meijrinx komt Frans, die tegen Meijrinx opziet, in contact met de NSB. Na een gevecht met de politie wordt Frans WA-man. Hij raakt in 1939-1940 steeds meer verward als hij met het vreemde wrakhout van WA en NSB in aanraking komt. De meidagen beleeft hij in een roes van angst

en wegduiken. Hij aanvaardt geen enkele verantwoordelijkheid. In het NSB-groepje wordt hij wegens zijn slappe houding steeds meer gewantrouwd. Op 15 mei komt hij bij zijn ouders terug, die zich vol walging van hem afkeren. Frans voelt zich een quisling en walgt ook van zichzelf. Ondanks de wat afwijkende thematiek is het boek een typisch voorbeeld van verzetsliteratuur.

Th. de Vries, Het wolfsgedij of Een leven van Liefde. Amsterdam 1980², 295 blz.

De vrouwelijke hoofdfiguur typeert een bepaalde groep collaboranten. Zij tracht haar grauwe burgermansbestaan te ontvluchten door steeds voor haar zelf zo voordelig mogelijke keuzes te maken. Zij weigert haar Joodse minnaar te helpen, verradt haar eigen broer aan de Duitsers en eindigt als Grijze Muis en Moffen-

hoer.

Geheel geïsoleerd pleegt ze uiteindelijk zelfmoord. Het verhaal wordt gekenmerkt door een rechtlijnig verloop en clichématig taalgebruik. Wel wordt er een goed beeld geschetst van de Grijze Muizen en van de roes van de eerste maanden na de bevrijding.

N. van der Zee, 'n Dorp bewaart geheimen. Hoorn 1982, 170 blz.

Een NSB-er in het dorp vraagt een vrouw, die onderduikers in huis heeft, met hem het bed te delen. Zij gaat op zijn voorstel in om daarmee mensenlevens te redden. Zij krijgt een dochter van deze man en moet met dit geheim verder leven. Na de oorlog komt tenslotte alles uit. De NSB-er blijkt toch eigenlijk een trieste figuur te zijn. Een boek dat vlot wegleest.

Verzet

10 jaar en ouder

P. Prins, Daan en Sietze helpen de verzetsgroep. Groningen 1977¹, 171 blz.

Daan en Sietze duiken onder. Groningen 1978³, 160 blz.

Daan en Sietze vechten voor de vrijheid. Groningen 1980³, 176 blz.

Een veel gelezen trilogie over de jonge oorlogshelden Daan en Sietze. Deze 'echte, Hollandse' jongens spelen een belangrijke rol in een verzetsgroep en beleven spannende avonturen. Een genuanceerd beeld van de tweede wereldoorlog wordt niet gegeven; heldenmoed, erbij voor God en vaderland zijn de belangrijkste ingrediënten die de schrijver gebruikt.

12 jaar en ouder

J. de Bruin, De schipper van de Dankbaarheid. Alkmaar z.j.⁸, 152 blz.

De kleine tjalk 'Dankbaarheid' vormt een schuilplaats voor joodse onderduikers. Bijzonder aardig weet de schrijver de spanningen, die het verblijf in een nauwe ruimte oproept weer te geven. Het verhaal is gecomponeerd rond de HBS-er Wouter de Ridder. Als bezorger van illegale blaadjes raakt hij al spoedig in het verzet betrokken. Op de vlucht voor de 'Grünen' wordt hij gered door Schot, de schipper van de 'Dankbaarheid'.

Het laatste deel van het boek geeft een goed beeld van de Hongerwinter. Schipper Schot en zijn vrouw worden niet getekend als helden, maar zijn eerder voorbeelden van die illegale werkers, die boven zichzelf uitgroeiden omdat de omstandigheden een uitdaging betekenden waarop ze geen nee konden zeggen.

S. van der Land, Knokploeg. Den Haag 1978³ (1971¹), 137 blz.

Hoofdpersoon in 'Knokploeg' is de uit Den Haag afkomstige Abe Boersma, die op een Friese boerderij is ondergedoken. Hij is actief in het gewapend verzet. Mogen we de auteur geloven, dat vonden overal in Friesland knokploeg-activiteiten plaats. Het is duidelijk dat de docent, die op gezag van De Jong wijst op het betrekkelijk geringe aantal Nederlanders, dat in het gewapend verzet in actie is geweest,

aan de auteur de handen vol heeft. Ondanks een enkele 'verrader' en de onvermijdelijke 'slapjanussen' lijkt Friesland 'mannetjesputters' genoeg te hebben gekend.

Het geloof wordt in het boek als de belangrijkste inspiratiebron van het verzet gezien.

S. Noach, Het moest verteld worden. Opgetekend door M.G. Haringman. Apeldoorn 1971, 136 blz.

Bij het uitbreken van de oorlog reisde Noach naar Frankrijk. Hij hielp daar tal van Nederlandse gevangenen en vluchtelingen waaronder vele Joden. Eind 1942 vertrok hij naar Engeland, waar hij in contact kwam met Koningin Wilhelmina en de Nederlandse regering.

'Het moest verteld worden' pretendeert nergens een historische analyse te zijn.

K. Norel, Engelandvaarders. Amsterdam/Brussel 1974²³, 450 blz.

De 'Engelandvaarders'-trilogie is waarschijnlijk de meest gelezen jeugdserie over de tweede wereldoorlog.

In 'Vogelvrij', 'Vuur en Vlam' en 'Verzet en Victorie' staan de belevenissen van de Urker visserszoon Evert Gnodde en de jonge Rotterdammer Jan Koekman centraal. Evert verricht illegaal werk. Hij moet onderduiken en ontmoet in de Wieringermeerpolder Jan Koekman, die zich eveneens voor de Duitsers schuil moet houden. Zij besluiten over te steken naar Engeland. De auteur schildert vervolgens hoe ze aan boord van een motortorpedoboot tegen de Duitse marine strijden en hoe ze deel hebben aan D-Day en de slag om Arnhem. In het derde deel valt het licht vooral op de activiteiten van de K.P. en de hongerwinter. Vrijwel alle facetten van het verzet komen aan bod.

Door de levendige verteltrant worden de boeken als spannend ervaren. In het ortho-

dox-calvinistisch geloof ziet de auteur een belangrijke inspiratiebron van het verzet. Het beeld dat hij oproept is nogal zwart-wit. De brede marge tussen 'held' en 'verrader' komt daardoor nauwelijks aan bod.

J. W. Ooms, Met paarden door de nacht. Den Haag z.j. Zwarte Tinus de verliezer. Den Haag z.j.

Spannend verhaal over het verzet in de Alblasserwaard, vanuit een christelijke achtergrond geschreven. Door het spannende karakter dreigt de oorlog geromantiseerd te worden.

L. Strengholt, Kleine verzetsman. Amsterdam 1980¹, 96 blz.

De hoofdpersoon Chris woont aan de rand van de Biesbosch en gaat in Dordrecht naar de HBS. Tijdens een roeitocht vindt hij in de Biesbosch een gewonde Engelse piloot, die hij in veiligheid probeert te brengen. Hierdoor raakt hij bij het verzet betrokken. Later verricht Chris nog enige koeriersdiensten. Aan het einde van het verhaal ontsnapt hij samen met zijn ouders via een vluchtroute naar het reeds bevrijde deel van Nederland.

De auteur schrijft vanuit een zéér christelijke achtergrond en is anti-communistisch: *Stalin is geen haar beter dan Hitler. Fascisme en communisme, dat zijn broertje en zusje, onthoudt dat maar van mij. Die totalitaire staten, die zijn pas tevreden als je je ziel aan ze hebt verkocht.* (blz. 66)

W. Vening, Verzetsgroep 'Zwaantje'. Naarden 1978, 240 blz.

Geromantiseerde documentaire over de verzetsgroep 'Zwaantje', de eerste goed georganiseerde verzetsgroep in Nederland. De moraliserende ontboezemingen van de auteur doen afbreuk aan de historische waarde van het boek.

A. Visser, Vlucht naar Engeland. Amsterdam/Brussel 1981², 144 blz.

Twee jongens van een jaar of veertien beleven allerlei avonturen tijdens de oorlog. Ze verzetten zich tegen een klasgenoot, die lid is van de Jeugdstorm. De vader van één van de jongens, een dominee, roept in een preek op tot verzet tegen de onderdrukkers en tegen de jodenvervolgung. Hij wordt opgepakt. De jongens raken bij het verzet betrokken en één van hen moet tenslotte naar Engeland vluchten. Een avontuurlijk verhaal dat vlot leest.

W. Visser, Storm over de boerderij. 1939-1945. Baarn 1977 (1970¹), 285 blz.

Roman over het verzet in Friesland. Het beeld dat gegeven wordt is tamelijk zwart-wit en de stijl is oubollig en simpel.

W. van Zwol, Slimmer dan de vijand. Amsterdam 1973, 143 blz.

In 1944 wordt een boerengezin in de west-friese polder betrokken bij het verzet. Johan, de 12-jarige zoon, speelt samen met zijn vriend een actieve rol in de gebeurtenissen. En die kunnen niet op: een joods onderduikjongetje, een nachtelijke dropping, twee engelse piloten, een onderduiker die als verrader ontmaskerd wordt enz. Kortom, een spannend, maar weinig genuanceerd beeld van de oorlog, waarin de onwaarschijnlijkheden een te grote rol spelen.

K. Norel
ENGELANDVAARDERS

Vuur en vlam

14 jaar en ouder

S.E. Hanson, Sprong in het duister. Het ware relaas van de ontsnapping uit de Achterhoek van een Engelse piloot in 1945. Den Haag 1977, 345 blz.

De schrijver vertelt hoe hij als Engels piloot na een bombardementsvlucht boven Duitsland wordt neergeschoten en terecht komt in de Achterhoek. Het Nederlands verzet bekeken vanuit een minder gebruikelijke hoek.

J. Hof, Niet schieten... we are dutch! Ontsnapping aan de nazi's in een water-vliegtuig. Den Haag 1979¹, 196 blz.

Een informatief en spannend relaas over de vlucht van vier Nederlanders in een watervliegtuig op 6 mei 1941. Het beschrijft de eerste contacten van de Fokker-monteur Lindeman met de verzetsstrijder Willem Lenglet, de voorbereidingen voor de vlucht van Schiphol naar Engeland, het mislukken daarvan en de uiteindelijke ontsnapping. Het is het verhaal van een ware gebeurtenis. Bewijzen daarvoor zijn tevens te vinden in de op een aantal pagina's opgenomen bronnen (foto's, oorkonden, krantenartikelen e.d.).

Nederlandse Verzetsomnibus. Haarlem 1980¹, 590 blz.

De omnibus bevat drie verhalen: *Signalen in de nacht* van Evert Hartman (1973), *Verraad bij het ochtendgloren van Willem van der Veer* (1978) en *Dorp in verzet* van B. Dubbelboer (1971). Deze spelen zich af in Noord-Nederland, met name in Drente.

H.J. Nijnatten-Doffegnies, Het geheime dorp. Nijkerk 1978⁸ (1947¹), 231 blz.

Een ouder echtpaar besluit Joden te helpen. In hun zomerhuisje in het noordelijk deel van de Veluwe verbergen zij hen. Later gaan zij samenwerken met een rentenier uit een naburig dorp, die onderduikers verborgen houdt in hutten vlakbij een houtvesterij. Tussen de jonge dennenaanplant ontstaat zo een geheim dorp van onderduikers, waar gedurende anderhalf jaar 85 mensen gewoond hebben. Na de val van Arnhem gaan de Duitsers feller controleren en wordt het dorp ontdekt. Vele onderduikers zijn dan echter al overgebracht naar andere adressen. Het boek geeft een goed beeld van de illegaliteit in het dorp en hoe men tot dat doel samenwerkte.

T. de Vries, Het meisje met het rode haar. Roman uit de jaren 1942-1945. Amsterdam 1981¹² (1956¹), 441 blz.

Op historische gegevens gebaseerde roman over een kleine sabotagegroep in Haarlem, vanuit een communistisch gezichtspunt geschreven. De groep is aangesloten bij de Raad van Verzet en ontvangt af en toe instructies van de communistische partij. Hanna S., de hoofdpersoon van de roman, studeert eerst rechten in Amsterdam, steelt persoonsbewijzen en brengt bonkaarten rond. Na haar kandidaatsexamen dat ze 'zwart' in een stationswachtkamer doet, besluit ze zich gewapenderhand tegen de Duitse bezetter en collaborateurs te keren. Spoedig wordt er hevige jacht op haar gemaakt; voorjaar 1945 wordt ze bij een straatcontrole aangehouden en kort daarop gefusilleerd. Haar verzet was erop gericht het moreel van de geknechte bevolking hoog te houden. Hanna S. is de verzetsstrijder Hannie Schaft, één van de weinige vrouwen, die aan het gewapende verzet deelnamen.

Een documentaire over Hannie Schaft aan de hand van vraaggesprekken met ooggetuigen is samengesteld door T. Kors, *Hannie Schaft. Het levensverhaal van een vrouw in verzet tegen de nazi's*. Amsterdam 1976. Voorzien van foto's. Het verwerkte materiaal is gekontroleerd aan de hand van de dossiers van het ministerie van justitie.

Samen met Hannie Schaft werkte o.a. Jan Brasser 'Witte Ko', die lid was van de Raad van Verzet en daarna commandant van de Gewestelijke Sabotage Afdeling van de Binnenlandse Strijdkrachten. Uit de mond van deze arbeider bij de Hoogovens is zijn levensverhaal opgetekend in O. Kraan en J. Brasser, *Witte Ko. Herinneringen uit het gewapend verzet*. Amsterdam 1982. Verschenen bij Pegasus.

T. Weerheijm, De oorlogsverklaring. Een oorlogskind op zoek naar het verleden. Amsterdam 1981 (1980¹), 80 blz.

Tom Weerheijm, die enkele maanden voor de oorlog in Den Haag werd geboren, probeert door middel van interviews zijn kleuterjaren en daarmee het leven en de houding van zijn ouders tijdens de oorlog te reconstrueren. De ouders waren politiek bewuste, weerbare arbeiders, die hun kleine huis onderdak boden aan onderduikers en betrokken waren bij de uitgave van de extra-edities van het illegale Parool in Zuid-Holland.

Er wordt een goed beeld van de dagelijkse gang van zaken gegeven, maar de compositie van het boek is niet sterk. Weerheijm

heeft de interviews achter elkaar geplaatst, waardoor het totaalbeeld soms verbrokken wordt.

W. van Zwol, Slimmer dan de vijand. Amsterdam 1973, 143 blz.

In 1944 wordt een boerengezin in de west-friese polder betrokken bij het verzet. Johan, de 12-jarige zoon, speelt samen met zijn vriend een actieve rol in de gebeurtenissen. En die kunnen niet op: een joods onderduikjongetje, een nachtelijke dropping, twee engelse piloten, een onderduiker die als verrader ontmaskerd wordt enz. Kortom, een spannend, maar weinig genuanceerd beeld van de oorlog, waarin de onwaarschijnlijkheden een te grote rol spelen.

AAN HET MALLE MANNETJE MUSSERT

**Intrigantje,
Dilettantje,
Onverstandje,
Mal geval,
Arrogantje,
Dwingelandje,
Kwasterige niemendal,
Nijdig ventje,
Valsch serpentje,
Malcontentje,
Wat een pech!
Hitler kènt je,
Want hij zendt je
Met een zoethoudertje weg...
Hoe j' ook likte,
Minzaam knikte,
Je verslikte in een snik,
Hitler wikte en beschikte:
'De Regeering, die blijft IK'.
Zwart-rood schofje,
Namaakmofje,
Ach, wat plof je op den grond!
't Is geen bofje!
'n Catastrofje!
Zielig, zoo'n geslagen hond...
Stump'rig stukje
Ongelukje,
't Meesterstukje werd een klucht!
Sullig krukje,
Nog één rukje
En je slaakt je laatsten zucht!**

L. Kruidenier

16 jaar en ouder

W.F. Hermans, De donkere kamer van Damocles. Amsterdam 1978 (1958¹), 335 blz.

Het plot is gebaseerd op het literaire motief van de dubbelganger en het historische motief van de dubbelagenten in het fameuze Englandspiel. De hoofdpersoon, Osenwoudt, ontmoet 10 mei 1940 zijn evenbeeld Dorbeck, die, opdrachtgever voor een reeks verzetsdaden van Osenwoudt, op het eind van de oorlog verdwenen is. De vraag is dan natuurlijk: Heeft Dorbeck wel echt bestaan? Beter misschien: Heeft Osenwoudt zichzelf in Dorbeck, wiens bestaan na de bevrijding niet bewezen kan worden, gezocht, herkend en gevonden?

Het boek geeft een genuanceerd beeld van het gemiddelde en wankelmoedige Nederland van 1940-1945 en is één van hoogtepunten van de Nederlandse literatuur over de Duitse bezetting.

G.J. Kardol, De familie Bolaan in oorlogstijd, Amsterdam 1980, 264 blz.

Dit boek is een Telos-boek. Onder deze naam brengt een groep positief-christelijke uitgevers boeken op de markt die doelgericht en bijbels georiënteerd zijn, aldus de vermelding waarmee het boek begint. In een korte inleiding legt de schrijver uit wat zijn bedoeling met dit verhaal is: hij wil geen afbreuk doen aan de grote waardering voor mensen die in het verzet zaten maar hij vraagt aandacht voor die Nederlanders die door hun geloof in gewetensnood kwamen. Mochten zij zich wel verzetten tegen het gezag dat onder het bestuur van God over hen gekomen was? Was de onderdrukking niet een

straffe Gods en moest men zich er daarom aan onderwerpen? Deze vragen stelde men zich. Waren dit nu laffe Nederlanders, omdat ze niet deelnamen aan het verzet, maar anderzijds: begrepen zij wel wat verzet inhield? Was jodenhulp of hulp aan onderduikers en gestrande piloten ongeoorloofd verzet?

Het verhaal begint in het midden van de jaren dertig en eindigt met de bevrijding. In deze periode zien de verschillende leden van het kinderrijke gezin Bolaan zich geplaatst voor bovengenoemde gewetensvragen. Sommigen nemen deel aan het verzet, anderen hebben daar moeite mee. Vanuit zijn christelijke levensvisie benadert de schrijver de geschetste problemen op genuanceerde wijze.

H.M. van Randwijk, In de schaduw van gisteren. Den Haag 1967², 325 blz.

Vanaf 24 december 1960 verscheen in het zaterdagse supplement van het Algemeen Dagblad het eerste van een lange reeks 'kroniekes' van het verzet. Tot 8 mei 1965 volgden deze stukjes de bezettingsjaren als het ware op de voet. Vanaf het begin trokken ze veel belangstelling. Dat was geen wonder. Van Randwijks herinneringen vormden één van de eerste pogingen tot ontmythologiseren. Van de weerbarstige oudstrijder viel ook moeilijk te verwachten dat hij uitsluitend de heroïek van een massaal verzet breeduit in de kolommen van het Handelsblad zou etaleren. Zijn plotselinge dood heeft verhinderd, dat hij zijn herinneringen tot een samenhangende synthese bewerkte. Het voordeel is, dat de op zichzelf staande stukjes nu een boeiende confrontatie betekenen van de oorlogsherinneringen van een oud-verzetstrijder met zijn opvattingen in de jaren zestig.

Van Randwijk was te zeer een geëngageerd journalist om de kans te missen ideaal en werkelijkheid in oorlogstijd te toetsen aan de realiteit van na de oorlog. Voor de lezer uit de jaren tachtig is dat een boeiende ervaring. Wie 'In de schaduw van gisteren' leest begrijpt veel van wat er in de bezettingsjaren gebeurt is. Zijn aarzelingen om te veroordelen zullen erdoor toenemen.

S. Vestdijk, Pastorale 1943. Amsterdam 1978¹⁴ (Den Haag 1948¹), 280 blz.

Het verhaal, dat heel bekend is geworden door de verfilming ervan enige jaren geleden, gaat over het verzet. Het speelt zich af in het laatste oorlogsjaar. Vestdijk heeft zijn persoonlijke ervaringen in het boek verwerkt en beschrijft op knappe wijze de sfeer die heerste in de bezettingstijd. Ondanks het feit dat het boek kort na de oorlog geschreven is, is de auteur er in geslaagd op een afstandelijke manier over het verzet te schrijven.

D. Walda, Terug in de tijd. Nederlandse vrouwen in de jaren '40-'45. Amsterdam 1974, 151 blz.

Dit boek kwam tot stand op initiatief van het Comité vrouwen van Ravensbrück ter begeleiding van het herdenkingsmonument dat in het voorjaar van 1975 te Amsterdam werd onthuld.

Veertien vrouwen die de Duitse bezetting 'niet namen' vertellen hun verhaal. Soms bleven hun daden vrijwel onopgemerkt, soms werden ze gepakt en belandden ze in een Duits concentratiekamp. Het zijn vaak ontroerende verhalen met veel oog voor kleine details. Heel bruikbaar in het onderwijs om de rol van vrouwen in oorlogstijd te belichten. Door de vorm (interviews) is het boek gemakkelijk leesbaar.

Oorlogshandelingen

Voor 12 jaar e.o.

K. Bruckner, Die ene seconde. Groningen/Amsterdam 1968, 181 blz.

In het eerste deel van het boek krijgen we een indruk van de laatste dagen voor het vallen van de atoombom. Afwisselend beschrijft de auteur, zeer waarheidsgetrouw, het dagelijks bestaan van enkele mensen in Hiroshima en van soldaten op de vliegbasis Tinian, van waaruit de bom zal worden gedropt. Deze verslagvorm is moeilijk voor jonge lezers, het geeft echter uitstekend de absurditeit van de oorlog aan.

Het tweede deel laat zien dat de hoofdpersoon, de inmiddels 14 jaar oude Sadako die ogenschijnlijk gezond is, toch na 10 jaar sterft aan de gevolgen van de gammastralen, die haar tijdens het vallen van de bom hebben getroffen.

De boodschap van het boek: wat doet de mensheid zichzelf aan met het voeren van oorlog en het gooien van atoombommen.

G. Evenhuis, De vaders en de broers van Putten. Den Haag 1964, 32 blz.

Globale informatie over het drama van Putten: buiten het dorp worden bij een schietpartij hoge Duitse officieren aange-

vallen. Bij wijze van represaille steken de Duitsers het dorp in brand en voeren 600 mannen weg naar Duitsland.

J. ter Haar, Boris. Bussem 1974¹ (1973¹), 158 blz.

Ontroerend verhaal over een Russische jongen, die de oorlogsellende meemaakt tijdens het beleg van Leningrad. Het geeft een zuiver beeld van de tegenstrijdige gevoelens van iemand die zijn houding tegenover de vijand moet bepalen. Het boek beperkt zich niet tot de oorlog maar beschrijft de dood en de angst in het algemeen.

K. Norel, Varen en vechten. Amsterdam/Brussel 1978¹², 157 blz.

In deze serie heeft Norel geprobeerd in geromantiseerde vorm de geschiedenis van de Nederlandse marine en koopvaardij in oorlogstijd te schrijven. Hij heeft daarvoor gesprekken gevoerd met zeelieden, dagboeken gelezen en kennis genomen van bronnenmateriaal van de Koninklijke Marine. Aan de hand van de belevenissen van enige zeelieden bouwt Norel zijn verhaal op. Mentaliteit, emoties en de situaties aan boord staan centraal. Ook maakt men kennis met de belangrijkste maritieme gebeurtenissen waarbij Nederlanders betrokken waren. Wie naar spannende scenes zoekt van de strijd op zee vindt in deze trilogie geschikt materiaal. Over de motieven van de Nederlandse zeeman wordt men niet in het onzekere gelaten: vechten voor Koningin, God en Vaderland!

Twee boeken, in dezelfde trant geschreven, zijn: *016 van K. Norel (Nijkerk z.j.)*, waarin het leven bij de marine zeer positief wordt afgeschilderd door middel van de belevenissen van Vermande, de enige overlevende van een onderzeeboot die in 1941 in de Javazee op een mijn liep; en *Koers... Engeland van T. van Beers (Amstelveen z.j., 287 blz.)*, het verhaal van Govert Pits, stuurman op een koopvaardijship, die van mei 1940-juni 1943 over de wereldzeeën zwerft.

H. Sturm, Toen het water kwam. Den Haag 1979² (1976¹), 187 blz.
Het verhaal van vijf Walcherse jongens, tijdens de overstroming.

Vijf vrienden beleven na Dolle Dinsdag bijna 'Dik Trom'-achtige avonturen in een dorpje bij Middelburg, waar de aanwezigheid van Duitsers en de toenemende bombardementen door de Engelse luchtmacht de spanning verhogen. De vernieling van de dijken bij Vlissingen doen de omgeving in een woeste watervlakte veranderen. Een ouderwets romantisch verhaal, vol heroïk, dat speelt in een christelijk milieu.

Voor 14 jaar e.o.

W. Claes, De kat met negen levens. Amsterdam/Alphen a/d Rijn 1980, 296 blz.

De lotgevallen van een Nederlandse matroos, die op een onderzeeër, de 021, vele gevaarlijke tochten maakte. De schrijver heeft tijdens de oorlog een dagboek bijgehouden. Dit vormde de inspiratiebron voor zijn boek, waarin naast de gevechtshandelingen en patrouilles ook zijn ervaringen met zijn vriendin en zijn maats aan wal in Engeland zijn beschreven.

H. Onderwater, En toen was het stil... De luchtoorlog boven Rotterdam en IJsselmonde 1940-1945, Baarn 1981, 333 blz.

Verhaalt gedetailleerd de lotgevallen van de bemanning van vliegtuigen, die neergestort zijn. Geallieerde en ook enkele Duitse ooggetuigeverslagen, officiële luchtgegevens enz. Bemanningsleden vertellen eind zeventiger jaren hoe het hun vergaan is. Wegens de vele technische gegevens en foto's van vliegtuigtypen spreekt het boek vooral in het luchtwapen geïnteresseerden aan.

L. Uris, Gezworen kameraden z.p., z.j. (1953¹)

Wederwaardigheden van een Amerikaans regiment van het Corps Mariniers, tijdens hun opleiding in de V.S. en tijdens de gevechten die in de Stille Oceaan werden geleverd. Mengeling van fictie en ware gebeurtenissen. De schrijver, die zelf bij dit onderdeel heeft gediend, geeft duidelijk blijk van gevoelens van trots ten aanzien van het Corps Mariniers.

W. van der Veer, Onder de vlag van de Commando's. Haarlem 1982, 205 blz.

Drie vrienden worden in Engeland opgeleid tot commando, waarna ze worden ingezet achter de Japanse linies in de oerwouden van Birma en Assam. De schrijver, zelf een oud-commando, geeft een beeld van de keiharde opleiding van de commando's op verschillende plaatsen in Engeland en beschrijft de verschrikkelijke gevechten met de Japanse troepen. Dit spannende boek, bedoeld als een ode aan de Nederlandse commando's, werd door Prins Bernhard van een voorwoord voorzien.

Voor 16 jaar e.o.

H.E. Bates, Dat ene ogenblik. z.p.z.j.

Een goed geschreven verhaal, dat zich afspeelt in Zuid-Engeland aan het begin van de Tweede Wereldoorlog. De hoofdpersoon, een 19-jarig meisje, komt in contact met een groepje jonge vliegers. Vanuit haar beschermde wereldje komt zij opeens in aanraking met de harde realiteit van de oorlog.

De vliegers en hun vriendinnen vormen een hechte groep die zoveel mogelijk samen optrekt, van het leven probeert te genieten en de ellende van het oorlogswerk probeert te vergeten. Indringend verhaal met uitstekende karaktertekening.

H. Böll, De trein had geen vertraging. Amsterdam 1979² (1949¹), 111 blz.

Op weg naar zijn eenheid aan het Oostfront wordt een jonge Duitse soldaat met de dood geconfronteerd. In zijn verbeelding beleeft hij tijd en plaats maar hij kan niets doen om zijn leven te redden. Hij rijdt met de trein zijn dood onvermijdelijk tegemoet. In dit verhaal laat Böll zien hoezeer de mens is overgeleverd aan de moderne oorlogsvoering.

R. Dahl, Over en sluiten. Amsterdam 1979² (1946¹).

Tien korte verhalen die grotendeels gaan over oorlogsvliegers en vliegen. Zij beschrijven heel goed de spanningen die het werk voor de, over het algemeen zeer jonge, mannen met zich meebrengt, de manier waarop zij hun weinige vrije tijd besteden, hun gedachten over het werk dat ze doen, en de manier waarop ze een en ander proberen te verwerken. De verhalen spelen in Engeland, Griekenland en (Noord)-Afrika en zijn gebaseerd op eigen ervaringen van de auteur.

H.G. Konsalik, Strafbataljon 999. Baarn z.j.

Het strafbataljon 999 bestond uit gedegradeerde officieren, politieke gevangenen en beroepsmisdadigers. Allen waren ten dode gedoemd: hun opdracht was het uitvoeren van verkenningpatrouilles achter de Russische linies. Het verschil met andere bataljons zat vooral in: 'dat wat aan de dood voorafging: de mateloze vernedering, de schennis naar lichaam en geest, de wanhoop', zoals Konsalik zegt. Centraal in dit boek staat het militaire gebeuren aan het Oostfront, in het bijzonder de uitzichtloze situatie van de soldaten.

Roman met redelijk uitgewerkte karakters. Politieke idologieën komen slechts zijdelings aan bod.

N. Mailor, Helden zonder glorie. Utrecht 1969⁸ (1948¹), 736 blz.

In de jaren vijftig geschreven verhaal over de strijd van de Amerikanen tegen de Japanners in de Grote Oceaan. Het beschrijft de angsten, ontberingen en onderlinge verhoudingen van gewone soldaten, de helden zonder glorie. Anti-semitisme en rassenhaat spelen in het Amerikaanse leger een grote rol. Een simpel onderscheid tussen goed en kwaad wordt door de auteur niet gemaakt. Tekenend voor de sfeer is de opmerking van een reactionaire generaal: '*Het leger functioneert het beste als iedereen bang is voor de man boven hem en verachting voelt voor zijn ondergeschikten*'.

C. Ryan, De langste dag. 6 juni 1944. Amsterdam 1972², 255 blz.

Een militair verhaal over de gebeurtenissen van 4 t/m 6 juni; via korte flitsen vanuit Duits, Frans en Geallieerd oogpunt worden de ontwikkelingen verteld. De tekst is op basis van interviews en ooggetuigenverslagen geschreven. Bronvermelding en uitleg in noten. In het boek zijn kaarten en foto's van de landing opgenomen en een verantwoording.

J. Steinbeck, Er was eens een oorlog. Amsterdam 1972², 189 blz.

Reportages en verhalen over de oorlog in Engeland, Afrika en Italië, in de periode juni-december 1943 toen de auteur Ame-

rikaans oorlogscorrespondent was. De korte artikelen (1 à 2 blz.) zijn ongewijzigd in boekvorm uitgegeven. De schrijver maakte geen actuele reportages over de oorlog zelf maar beschouwde het krijgsgeweld als achtergrond waartegen hij de kleine, alledaagse, niet spectaculaire gebeurtenissen schilderde. Zonder pathos. Bruikbaar voor het onderwijs, mede wegens de beredeneerde inleiding die Steinbeck jaren later schreef over het werk van een oorlogscorrespondent,

L. Uris, Mila 18. Baarn 1962², 552 pag.

Mila 18 was het adres, waar in 1943 in het ghetto van Warschau het hoofdkwartier van de Verenigde Joodse strijdkrachten werd gevestigd.

Vanuit Mila 18 werd de wanhopige strijd gecoördineerd van de laatste Warchause Joden tegen het bestiale regime van de Duitsers, een strijd die zou eindigen met de volledige vernietiging van het ghetto en met de dood van vrijwel al zijn bewoners. Uris heeft zijn roman gebaseerd op bronnen (dagboeken van slachtoffers, verhalen van de weinige overlevenden, authentieke documenten uit archieven), die hij heel gewetensvol heeft gebruikt: wat betreft de historische feiten is hij nauwkeurig juist. Toch is hij er niet goed in geslaagd zijn 'dramatis personae', tegen de achtergrond van deze gegevens, goed uit de verf te laten komen: het zijn teveel ideaaltypen geworden: de ghetto bewoners zijn helden, de Duitsers de meest infame schurken, die men zich denken kan, kortom psychologisch graaft Uris niet diep. De stijl is hier en daar 'gezwollen' en van vals sentiment is het boek niet geheel vrij.

Mila 18 is ondanks de zwakke plekken een

geslaagde poging om de lezer rationeel en emotioneel te confronteren met deze gruwelijke strijd.

W. van der Veer, Oorlogsverhalen. Haarlem 1981, 205 blz.

Drie van de zeven verhalen spelen in de Tweede Wereldoorlog. De schrijver laat de hoofdpersonen – alle Nederlanders – zelf aan het woord. Het eerste verhaal beschrijft de slag om Arnhem (operatie 'Market Garden'). Vooral de verschrikkingen van het front komen naar voren. Het tweede verhaal gaat over de aanval op het eiland Walcheren in november 1944. Het derde schrijft de 'ontdekking' van een vermeende Duitse spion door een Nederlandse vlieger in Lissabon. Dit is het zwakste van de drie verhalen.

Dick Walda, Lood in de mandarijntjes. Odiijk 1980, 180 blz

Belevenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog van bewoners van Leningrad, Bjele-Rusland en de Oekraïne. Zo'n 26 mannen, vrouwen, kinderen (van toen), partizanen en soldaten vertellen ieder hun verhaal. De Sowjets komen als een veerkrachtig volk naar voren, taai verzet biedend.

Meer dan een derde gedeelte van het boek gaat over het beleg van Leningrad. De titel van het boek slaat op een verhaal over het vervoer van mandarijntjes over het bevroren meer bij Leningrad.

De omvang van de ellende door de Duitsers in de Sowjet-Unie teweegbracht komt in de verhalen naar voren. De foto's geven gezicht aan de vertellers en illustreren treffend enkele gebeurtenissen.

Concentratiekampen – Jodenvervolgning

Voor 10 jaar e.o.

B. Fritta, en M. Bouhuijs, De dag dat Tommy drie werd, Theresienstadt 22 januari 1944 – Tekenen voor later –, Den Haag 1980.

Een prachtig uitgevoerd prentenboek, waarbij je helaas vraagtekens moet zetten. Tekeningen van Tommies vader voor zijn zoontje in het concentratiekamp met wat versjes, best aardig voor kleuters, worden verbonden met een tekst voor tien- tot twaalfjarigen. De, niet altijd duidelijke, informatie rond de prenten en het mijmeren over de toekomst, als er weer een normaal leven mogelijk is, kan kinderen doen beseffen wat een kind in een kamp allemaal mist. De vraag- en antwoord-

vorm, waarin de tekst gegoten is, doet echter gekunsteld aan en belemmert het invoelingsvermogen. Fragmenten zijn wel bruikbaar.

B. de Vries, Uitverkoren. Verhalen en gedichten over vervolgte mensen, gekozen voor de jeugd. Amsterdam 1979, 160 blz.

Beccy de Vries wil duidelijk maken wat discriminatie is en welke rampzalige gevolgen dat kan hebben. Aan de hand van zeer uiteenlopende literaire fragmenten (van o.a. Carmiggelt, Reiss, Presser) wordt een beeld gegeven van de systematische opbouw van de jodenvervolgning in

Nederland. Na de kille vermelding van de tegen de Joden genomen maatregelen worden verschillende thema's, bv. dreiging, sterren en verboden, onderduiken, kampen, bevrijding, uitgewerkt in gedichten, dagboekgedeelten en verhalen of verhaalfragmenten. De Nederlandse bronnen zijn deels informatief, deels fictief. Dankzij het feit dat de fragmenten kort zijn (1 à 3 blz.) is deze bundel zeer geschikt voor het onderwijs.

Voor 12 jaar e.o.

S. Berg Pleijel, De kampong van Ma Muriah. Amsterdam 1979¹, 112 blz.

Een Indo-meisje voelt zich aanvankelijk veel te goed voor de kampong waar zij na de inval van de Japanners in Nederlands-Indië in 1942 bij haar grootmoeder wordt ondergebracht. Zij is namelijk zelf van Europese afkomst: haar moeder is half Indisch, half Europees. Toch kiest het meisje Ati uiteindelijk voor de Indonesiërs als ze verliefd wordt op een gedeserteerd Nederlands soldaat en als ze merkt dat haar moeder heult met de Japanse bezetters. De intrige is oppervlakkig uitgewerkt en de karakterontwikkeling van de hoofdpersoon is niet altijd geloofwaardig. Wel is geprobeerd de koloniale situatie en de plaats van de Indonesische en halfbloedbevolking daarin weer te geven.

Uit het Zweeds vertaald.

Ch. Hannam, Karl, Joodse jongen in nazi-tijd. Amsterdam/Brussel 1979¹, 203 blz.

Een autobiografisch boek. Hannam beschrijft hoe hij als verwend zoontje van een Joods-Duitse bankier bemerkt, dat de maatschappij om hem heen steeds vijandiger wordt tegenover Joden. Hoewel zijn ouders geen orthodoxe Joden zijn en hij een 'echt germaans' uiterlijk heeft, ontkomt ook hij niet aan de Jodenhaat (bv. ten tijde van de Kristallnacht, 1938). Op school drijven leerlingen en leraren de

spot met hem, er wordt een overval op hun huis gepleegd, zijn vader wordt gezocht. Uiteindelijk moet Karl naar Engeland vluchten.

Het boek geeft goede informatie over de gevoelens die een Joods kind in deze tijd moet hebben gehad. Het is niet makkelijk leesbaar, maar zeer de moeite waard. Goede vertaling.

J. Joffo, Een zak vol knikkers. Amsterdam/Brussel 1975¹ (Parijs 1973), 219 blz.

Een Joodse kapper in de Joodse wijk bij de Porte de Clignancourt in Parijs besluit dat de familie meer kans heeft de oorlog te overleven als ze twee aan twee naar het niet-bezette Zuid-Frankrijk pogen te vluchten. In 1941 lukt het zo de ouders, de twee oudere broers en de twee jongere broers Jo(seph) en Maurice over de demarcatielijn te komen. Ze ontmoeten elkaar weer in Nice, maar de veiligheid vereist dat ze getweeën verder leven. Na de oorlog wordt het gezin in de oude wijk herenigd, de vader is er niet meer bij. Aan de hand van zijn herinneringen beschijft Jo, hoe hij als tienjarige met zijn twaalfjarige broertje Maurice – zich nog niet van zijn Jood-zijn bewust (hij ruilt zijn ster met zijn vriendje voor een zak knikkers) – met de trein door Frankrijk vlucht, aan geld komt, in leven blijft, gearresteerd wordt en aan de dood ontsnapt: een dóórlopend, bijzonder indringend verhaal van onopgesmukte authenticiteit, liefde en doorgemaakte angst. Een Jood is iemand, zo ervaart Jo, die altijd moet vechten tegen het blinde noodlot van het antisemitisme. Zeer aanbevolen.

E. Thomson, Setengah Mati. Kind in een Jappenkamp. Den Haag 1975¹, 127 blz.

De oorlogservaringen van de Nederlanders in Nederlands-Indië tijdens de Japanse bezetting: herinneringen aan de verschillende Japanse kampen, waarin de schrijfster van haar 10e tot haar 13e jaar verbleef staan centraal. Het is een, soms koel, sober verslag over de ervaring van dit meisje. Deze vanuit Nederlands oogpunt geschreven autobiografie is mede dankzij de korte fragmenten (1 à 3 blz.) zeer geschikt voor het gehele voortgezet onderwijs.

Voor 14 jaar e.o.

D. Hilarova en M. Diekmann, Ik heb geen naam. Den Haag 1980¹, 85 blz.

In maart 1943, vlak voor haar vijftiende verjaardag, krijgt het halfjoodse meisje Dagmar in Praag een oproepkaartje. Zij wordt op transport gesteld – zonder haar vader en moeder – naar Terezin, (het doorgangskamp Theresiënstad) 'de stad die Hitler de Joden heeft geschonken'. Daar houdt zij zich ruim 2 jaar staande, geholpen door haar gedichten en de hechte verbondenheid met andere kampjongeren. Vooral de liefde tussen Dagmar en de zeventienjarige Jiri beheerst sinds mei 1944 haar leven. Miep Diekmann heeft in jarenlange gesprekken (van 1974 tot 1979) met Dagmar, met behulp van een tolk, rond Dagmars gedichten het verhaal van haar wedervaren in het kamp beschreven.

Bij haar thuiskomst in mei '45 in Praag meldt Jiri zich, onherkenbaar na zijn verblijf in Mauthausen.

Het levensgrote belang van de onderlinge relaties, bij de gratie waarvan je de geestelijke spankracht kunt opbrengen om te blijven leven te midden van de – door transport of dood – van je afgenomen geliefde personen, wordt door Miep Diekmann goed weergegeven. Het boek kent een subtiele sfeertekening, waarin de gedichten wonderwel ingebed zijn. De grijszwarte illustraties geven een sinistere en vaag blijvende indruk van het kampeleven.

S. Kogan, Het Gebroken uur. Antwerpen/Amsterdam 1979¹, 72 blz.

In korte schetsen geeft Sonia Kogan een beeld van haar jeugd en de oorlog, die haar hechte familie uiteenrukte. Ze zag haar grootmoeder en vader naar concentratiekampen vertrekken evenals vele Joodse vriendinnen; geen enkele kwam terug. Haar moeder keerde als een wrak terug uit Auschwitz-Birkenau. Sonia zelf bleef gespaard omdat haar moeder haar in een weeshuis in Antwerpen geplaatst had.

Deze autobiografie is een emotioneel en schrijnend verhaal van een vrouw, die haar familieleden en vrienden voor vergetelheid wil behoeden door over hen te schrijven. Aangrijpend voor de verwerking van de herinneringen.

P. van Loo, Gevangene van de SD. Groningen 1980¹, 102 blz.

De schrijver van deze autobiografie was in de oorlog medewerker van Trouw. Eind 1944 werd hij gevangen genomen en opge-

sloten in het Scholtenshuis in Groningen. Enige dagen later werd hij naar Duitsland gebracht en te werk gesteld in een kamp. Kort na de oorlog schreef Van Loo zijn persoonlijke ervaringen en nog in 1945 werd zijn verslag in *Trouw* gepubliceerd. De vernederingen waaraan de gevangenen in het kamp werden blootgesteld en vooral het heimwee dat hen kwelde komen duidelijk in het boek naar voren. Een emotioneel verslag vanuit een sterke christelijke overtuiging geschreven. De Groninger Illustrator Herman Dijkstra maakte mooie, functionele tekeningen bij de tekst.

A. Mayer, Als ik Hitler maar overleef. Nieuwkoop 1981¹, 157 blz.

Het aangrijpende relaas van Anita Mayer-Roos over haar ervaringen in concentratiekampen. Zij begint waar het dagboek van Anne Frank eindigt, met de avond waarop zij met nog 11 anderen, onder wie haar broer en ouders door de Duitsers werd opgepakt op haar onderduikadres in Tilburg. Het is dan 2 augustus 1944. Anita Mayer werd via Westerbork naar Birkenau gebracht en daarna werd ze te werk gesteld in een fabriek (in Libau).

In een sobere en eenvoudige stijl vertelt Anita Mayer over de verschrikkingen van de kampen waarin ze gezeten heeft. Juist deze haast afstandelijke soberheid maakt dat de autobiografie een diepe indruk op de lezer achterlaat.

Uit het Amerikaans vertaald.

M. Minco, Het bittere kruid, Amsterdam 1979²⁰ (1957¹), 95 blz.

Marga Minco beschrijft in 'Het bittere kruid' het leven en de ondergang van haar eigen Joodse familie tijdens de Tweede Wereldoorlog. Zij geeft op een sobere wijze weer hoe zij en haar familie reageerden op het dragen van de ster, de oproep voor een 'werkkamp', razzia's. Nadat haar ouders opgepakt zijn, duikt Marga onder, eerst bij haar broer en zijn vrouw, vervolgens – als ook deze laatste directe familieleden opgepakt zijn – alleen. Ook deze onderduikervaringen beschrijft zij. Het boek is in eenvoudige, directe taal geschreven en door het onderwerp en de stijl zeer aangrijpend. Het boek geeft een beeld van de wijze waarop Joden de Duitse maatregelen tegen hen hebben ondergaan.

J. Presser, De nacht der girondijnen. Amsterdam 1980⁶ (1957¹), 84 blz.

In deze novelle wordt het leven in het doorgangskamp voor Joden te Wester-

bork beschreven. De Ik-persoon is Suasso, een Portugese Jood, oud-leraar aan het Joods gymnasium te Amsterdam. In het kampeven staan de wekelijkse transporten naar Polen centraal; de spanning en de wanhoop van te voren, de vreugde als men nog niet mee hoefde, het vertier.

Het boek geeft een beeld van het kampeven in Westerbork vanuit het gezichtspunt van een nog niet totaal verharde Joodse kampleider. De vermelde feiten (en personen) komen overeen met de werkelijkheid, de gebruikte namen zijn verzonden.

H.P. Richter, Hij was mijn buurjongen. Amsterdam 1981², 136 blz.

Indringend verhaal over twee jongens, die in hetzelfde huurhuis opgroeien in de tijd vlak voor en tijdens de tweede wereldoorlog: 1925-1942. De één is Joods, de ander niet. Het is een zeer herkenbare beschrijving van gebeurtenissen en vooral van gevoelens. De vader van de ik-figuur is werkloos en gaat uiteindelijk bij de partij om aan werk te komen, de ik-figuur zelf komt bij de jeugdafdeling van de partij terecht. Intussen gaat het met het Joodse gezin naast hen heel wat slechter: de vader verliest zijn baan bij de post, de huiseigenaar probeert het gezin via een proces het huis uit te krijgen en Friedrich moet naar een Joodse school. Toch blijft er een band tussen de beide families bestaan. De inmiddels tot de partij behorende familie heeft het er moeilijk mee: ze willen hun burens niet in de steek laten maar ook willen ze bij hun eigen omgeving horen.

De Joodse jongen Friedrich sterft aan het einde van het boek tijdens een luchtaanval als hem de toegang tot een schuilkelder wordt verboden en niemand, ook niet zijn buurjongen/vriend of diens ouders, het voor hem durft op te nemen.

Dit in Duitsland bekroonde boek kan in de klas gebruikt worden bij een les over Jodenvervolgung, als een goede aanvulling op de historische feiten.

C. Vermeer-Van Berkum, Kon ik maar weer een gewoon meisje zijn. Amsterdam 1980¹, 215 blz.

Minuticus bijgehouden dagboek van Carla van Berkum in de jaren '44-'45, toen ze in een kamp op Java zat. Aanvankelijk reageert ze als een echte 13-jarige op deze nieuwe toestand, maar de honger, het gebrek aan privacy en ziekte maken daar snel een einde aan. Als haar moeder maandenlang in het kampziekenhuis moet doorbrengen neemt de dan 15-jarige Carla als vanzelfsprekend de zorg voor haar jongere broertjes op zich. In haar dagboek is het snelle volwassen worden

van Carla duidelijk te volgen. De nauwkeurige beschrijvingen geven een goed beeld van de dagelijkse gang van zaken in het kamp.

AARDRIJKSKUNDE

Zij had een onvoldoende voor aardrijkskunde die laatste dag, maar wist een week later precies waar Treblinka lag.

Héél even maar.

REKENLES

Iedere morgen was het in de klas gemakkelijker te weten wie slachtoffer of leerling was.

Voor 16 jaar e.o.

F.B. Bakels, Nacht und Nebel, Mijn verhaal uit Duitse gevangenschappen en concentratiekampen. Amsterdam 1978°, 344 blz.

Vanuit een christelijke achtergrond vertelt de schrijver over zijn ervaringen in de gevangenschappen te Scheveningen (Oranje-hotel) en Utrecht en de concentratiekampen Amersfoort, Natzweiler, Ottobrun, Dautmergen, Vaikingen-Enz en tenslotte Dachau; de terugkeer naar Nederland door een verslagen en verwoest Duitsland. Aan het eind van het boek een epiloog z'n leven van 1945-1977 kort weergevend en 35 pagina's noten. Deze noten werken verhelderend.

Tijdens zijn drie jaar durende gevangenschap heeft de schrijver een dagboek bijgehouden. Sommige fragmenten daarvan zijn opgenomen. Lezing van dit boek maakt het verschijnsel 'KZ-syndroom' minder vreemd.

L. Becker, Jacob de leugenaar. Utrecht/Antwerpen 1975 (Berlijn 1969°), 276 blz.

Jacob Heym, een Joods koopman van ± 50 jaar, die in 1943 in een Pools getto woonde, hoort bij toeval een radiobERICHT: de Russen hebben op 40 km afstand een stad genomen. Hij vertelt dit zijn lotgenoten en moet dan berichten blijven brengen, iedereen kwelt hem met vragen naar meer nieuws. Zijn verzonnen radio maakt het hem moeilijk, maar er wordt geen zelfmoord meer gepleegd in het getto. Als hij niet langer kan opbrengen steeds nieuwe radioleugens te verzinnen, deelt hij zijn metgezel Kowalski mee dat hij geen radio heeft. Die avond hangt Kowalski zich op en Jacobs radio speelt weer door. Met lege ogen kijkt hij aan het eind van het boek zijn medebewoners aan als zij het bevel krijgen zich klaar te maken voor de trein. De sfeer van het getto, waar muziek en bomen verboden zijn, wanhoop en menselijke verhoudingen tragisch en komisch zijn, is goed weergegeven door Jurek Becker die als kind getto en concentratiekamp in Polen overleefd heeft en nu in Oost-Berlijn woont.

S. van den Bergh, Kroonprins van Mandelstam. Amsterdam 1978°, 284 blz.

S. van den Bergh, geboren in 1912, schreef in 1975-1977 een autobiografie, die eindigt bij zijn terugkeer in Nederland in juni 1945 na een verblijf in een reeks van Duitse concentratiekampen. De schrijver is zeer betrokken bij alles wat hij, voor een groot deel geheel machteloos, moet mee-

maken, maar analyseert daarbij ook scherp en vaak koel, wat weer een zekere distantie geeft. Vaak kleurt hij zijn herinneringen met een cynische humor, waarin de heftige emotie en de gewilde distantie direct voelbaar is. Dit geeft deze herinneringen hun grote kracht.

T.J. Botke, Vergeet het toch maar. Maastricht z.j., 144 blz. (een tweede druk verscheen onder de titel Het Revier. Baarn 1980)

Vergeet het toch maar is een bundel met twintig schetsen, waarin de schrijver een aantal herinneringen aan zijn verblijf in de concentratiekampen Vught, Sachsenhausen en Ravensbrück heeft vastgelegd. Het boek geeft geen doorlopend verhaal en de verhalen geven niet duidelijk plaats en tijd aan. Wel zijn ze chronologisch geordend. Botke, voor en na zijn gevangenschap tandarts te Maastricht, relateert zijn ervaringen sterk door zijn humor; hij heeft daarbij veel oog voor het bizarre. Het is of hij zijn gevangenschap, althans de herinnering daaraan draagbaar heeft willen maken door zijn humor. Zijn schetsen zijn helder en zeer leesbaar geschreven, maar misschien alleen echt op hun waarde te schatten door degenen, die enige affiniteit voelen met deze individualistische nonconformist met een hang tot uitdagen en op maatschappelijk gebied behoudende opvattingen.

M. Buber-Neumann, Gevangene van Stalin en Hitler. Een vrouw tussen rode en bruine terreur. Haarlem 1979 (Stuttgart 1978°), 308 blz.

Indrukwekkend egodocument. Beheersd verslag van wat de auteur doorstaan heeft als vriendin van een door Moskou gewantrouwde communist, eerst in Rusland dan in werkkampen in Siberië, en vervolgens als een aan de Duitsers uitgeleverde in het vrouwenkamp Ravensbrück. Hoe zij de totalitaire machtsuitoefening ervaart, hoeveel geestelijke spankracht ervoor nodig is deze te doorstaan, dat dit alleen kan als je telkens weer mensen ontmoet met wie je je samen staande kunt houden, beschrijft M. Buber met veel gevoel voor essentiële waarden en emoties, zonder sentimentaliteit, en toch zeer betrokken. Het boek zit boordevol informatie over de gang van zaken in de Russische en Duitse concentratiekampen. Het verhaal bestrijkt de periode 1921-1945.

E.A. Cohen, De afgrond. Amersfoort-Westerbork-Auschwitz. Een egodocument. Amsterdam/Brussel 1971°, 88 blz.

Elie A. Cohen vertelde aan Joop van Tijn over zijn leven tussen 1932 en 1945.

Cohen, afkomstig uit een eenvoudig Joods gezin in Groningen, studeerde medicijnen en werd in 1932 arts in Aduard. Na de bezetting werd hij door de Duitsers gedwongen zijn praktijk op te geven. Bij een poging om met een schip naar Zweden te vluchten, werd Cohen met zijn vrouw en hun enige zoonje verraden en naar Westerbork gestuurd. Vandaar werd het gezin doorgezonden naar Auschwitz, waar de moeder en het kind kort na aankomst werden omgebracht.

Cohen zelf heeft kunnen overleven, omdat hij als arts in de kampen werkzaam was. In dit heldere en persoonlijke relaas over de aaneenschakeling van onvoorstelbare, misdadige gebeurtenissen stelt Cohen vooral de vraag van de medeverantwoordelijkheid aan alles wat er is gebeurd centraal, omdat hij bleef werken om te overleven.

F. Fénélon, Muziek achter prikkeldraad. Baarn 1982° (1976°), 291 blz.

Een orkest in een concentratiekamp! In het kamp Auschwitz-Birkenau was een orkest, samengesteld uit gedeporteerden. De meest muzikale vrouwen die aankwamen werden daarvoor geselecteerd. Zij moesten marsmuziek spelen voor de werkploegen en voor mensen, die daarna vergast werden, en concerten geven voor de SS.

Over dit vrouwenorkest gaat het boek. De schrijfster ervan, een Frans-joodse pianiste, kwam in 1944 in Auschwitz terecht en maakte bijna een jaar deel uit van dit orkest. Later werd ze naar Bergen-Belsen gedeporteerd. Ze onderging de vreselijkste vernederingen, ze zag dagelijks velen aan zich voorbij trekken op weg naar de gaskamers maar klampte zich vast aan het leven en was in staat anderen daarin mee te nemen. Ze zorgde ervoor dat er soms gelachen werd. Dat lachen – en het orkest – redde haar leven en dat van een aantal anderen.

Dertig jaar na de dag waarop ze, meer dood dan levend, bevrijd werd, begon ze aan dit boek om 'zich te bevrijden van dat orkest' zoals ze zelf zegt, want 'na dertig jaar... waarin ik heb geprobeerd het onmogelijke te vergeten, zag ik dat het onmogelijk was'. Ze is erin geslaagd haar verhaal zonder zelfbeklag op papier te zetten: het is een authentiek verhaal van een dappere vrouw.

A. Herzberg, Twee stromenland. Dagboek uit Bergen-Belsen. Amsterdam 1978³ (Arnhem, 1950¹), 285 blz.

Geeft een goed beeld van het dagelijks leven in het zogenaamde 'Sternlager', één van de kampen van Bergen-Belsen. Dit 'Sternlager' was bestemd voor die Joden, die bij wijze van uitzondering niet zouden worden vernietigd, maar dienden ter uitwisseling met Duitsers in het buitenland. Dit is slechts ten dele gebeurd, de meeste zijn in het kamp 'gestorven'. Mr. Herzberg verbleef van januari 1944 tot aan de bevrijding in april 1945 in dit kamp; hij was betrokken bij de interne rechtspraak en bleek een uitstekende observator. Tevens filosofeert hij in zijn dagboek over de eenheid van het Joodse volk; de betekenis van het Jood zijn, de eeuwigheid van het anti-semitisme.

Het dagboek is informatief, genuanceerd en zeer de moeite van het lezen waard.

D. Koker, Dagboek geschreven in Vught. Amsterdam 1977¹, 240 blz.

De Joodse Amsterdammer David Koker, geboren in 1921, werd in februari 1943 samen met zijn familie naar het concentratiekamp Vught gebracht. Daar bleef het gezin, tot het in februari 1944 naar Auschwitz werd gestuurd. David overleed tenslotte in het kamp Langenbilau. Zijn Dagboek werd geschreven tussen 12 februari 1943 en 8 februari 1944 en werd in gedeelten uit het concentratiekamp gesmokkeld. De tekst is uitgegeven door Karel van het Reve, die met David Koker bevriend was geweest. De dagboek aantekeningen zijn deels beschrijvingen van de gebeurtenissen in het kamp, deels overdenkingen, die getuigen van een opvallende rijpheid voor een jonge man in het begin van de twintig. Verbazend is zijn afgewogen oordeel over alles, wat er gebeurde, ook over het optreden van de kampeiding.

De bijzondere kwaliteiten van de schrijver maken dit dagboek waarschijnlijk te moeilijk voor de meeste leerlingen van de middelbare scholen, ook voor die uit de hoogste klassen.

R. Lacqueur, Dagboek uit Bergen-Belsen. Amsterdam 1979 (1965¹), 159 blz.

In 1943 werd de toen 24-jarige Renata Lacqueur met haar man gearresteerd en naar Westerbork gebracht. Vier maanden later werden zij naar het kamp Bergen-Belsen gebracht, waar Renata met het schrijven van een dagboek begon. Tot aan december 1944 kon zij dit blijven volhouden. De treinreis die ze na de bevrijding in april 1945 maakte door het kapotte Duits-

land heeft ze in 1945/1946 beschreven. Dit helder geformuleerd, aangrijpend verslag is zeer geschikt om in de hogere klassen te gebruiken bij lessen over concentratiekampen en Jodenvervolgving.

H.L. Leffelaar, De Japansche regeering betaalt aan toonder, een oorlog die niet verdween. Alphen a/d Rijn 1980¹, 173 blz.

Een boek dat binnen de vrij plotselinge aanwas van memoires over Japanse interneringskampen in Zuid-Oost Azië een eenzame plaats inneemt door het uiterst genuanceerde beeld dat de auteur geeft op grond van eigen ervaringen in een mannenkamp op Sumatra. Bovendien bevat het vele verwijzingen naar Leffelaars leven als internationaal correspondent (USA, Vietnam, Nederland) sinds de jaren '50. Zoals de titel van het laatste hoofdstuk al aangeeft 'Associaties: het verleden in het heden' probeert de schrijver bij zichzelf uit te vinden waarom hij soms heel lang niet en dan weer intensief wel met zijn kampverleden geleefd heeft. Het boek is in een wat aarzelende, typisch journalistieke stijl geschreven maar spreekt toch aan door de pogingen zich rekenschap te geven van een gecompliceerd verleden. Foto's van de levensomstandigheden in de kampen ondersteunen het verhaal van Leffelaar op indringende wijze.

C. van Lier, Schroeiplekken. Ervaringen uit Vught, Westerbork, Auschwitz, Ravensbrück en Malekor. Amsterdam 1978¹, 87 blz.

Ervaringen van een jonge Joodse vrouw in de periode 1935-1945. Duidelijk beeld van het fascistische systeem. Zeer aanbevolen.

C. Lumière, De Tolk. Baarn 1981¹ (oorspr. z.p. z.j.) 287 blz.

Gruwelijk waren de ontberingen en wreedheden, die de mannen moesten ondergaan, die aan de Birma-spoorweg werkten. Dit boek verhaalt van hun dagelijks gevecht om in leven te blijven. Omdat hij een paar woorden Japans kende, kreeg de schrijver, soldaat 2e klas en afkomstig uit Australië, de kans om als tolk op te treden tussen de gevangenen en de Jappen. Dit bleek een uiterst ondankbare taak die nauwelijks voordelen opleverde en een grote verantwoordelijkheid met zich meebracht. Soms was hij in staat levens te redden, soms schoten de Japanners 'de geredden' toch nog dood.

De onvoorstelbare en onverklaarbare wreedheid van de Japanners wordt goed

beschreven, eigenlijk zonder veel rancunes. Het is een fascinerend en vreselijk verhaal van een afschrikwekkende episode uit de Tweede Wereldoorlog.

H. Mulisch, De zaak 40/61, een reportage. Amsterdam 1963⁵ (1962¹), 194 blz.

De zaak 40/61 is een indringende reportage over de zaak Eichmann, oorspronkelijk verschenen in Elseviers Weekblad. De schrijver geeft een korte biografie van Eichmann en doet verslag van zijn bezoek aan de ruïne van Eichmanns kantoor in Berlijn en aan het voormalig concentratiekamp Auschwitz-Birkenau. Hij reisde tweemaal naar Israël en woonde het Eichmann-proces bij in Jeruzalem. Het persoonlijke ooggetuigeverslag van dit proces en van de sfeer die eromheen hing, vormt de kern van het boek. In afzonderlijke hoofdstukken probeert hij de achtergronden van de massamoord te analyseren. Mulisch heeft op een heel eigen wijze, vanuit verschillende invalshoeken, zijn visie op de zaak Eichmann gegeven. Het boek is voor de oudere leerling interessant temeer daar ook vele uitspraken van de veroordeelde zijn opgenomen.

AAN HEN DIE HET NIET WETEN

**onze mei zal nooit
dezelfde zijn als
jullie mei
maand van bevrijding
van vlaggen van
bloeiende bomen**

**jullie mei zal nooit
dezelfde zijn als
onze mei
maand van weten
en wachten op hen
die nooit zijn
gekomen**

OORGETUIGE VAN: 'ZE ZITTEN WEER VOORAAN, BELADEN MET DIAMANTEN'

**'voorzichtig jood
versier je niet
blijf van de
eerste rangen
want we
verdrijven je devoot
met psalmen en
gezangen'**

J. Oberski, *Kinderjaren*. Den Haag 1979 (1978¹), 103 blz.

Uitzonderlijk indringend ik-verhaal van een joods jongetje, dat deportatie, kamp en bevrijding heeft meegemaakt (Amsterdam-Westerbork-Bergen-Belsen-Tröbitz). In korte kinderzinnen worden de belevenissen van een 5- tot 8-jarige verteld, heel precies, zonder omhaal alles bij de naam noemend. Dit geeft de novelle een beklemmend karakter. Ten zeerste aanbevolen, maar niet voor kinderen.

Jona Oberski KINDERJAREN Een novelle BZZTôH

K. Recheis, *Ga naar huis en vergeet alles*. Hoorn 1982 (1980¹), 100 blz.

Toen de oorlog was afgelopen werd vlakbij het kamp Mauthausen een noodhospitaal ingericht om een aantal bevrijde mensen,

die doodziek waren, op te vangen. De 17-jarige Christine hielp haar vader, de dorpsarts, bij het verzorgen van deze zieken.

Later, toen de zichtbare sporen van het gruwelijk verleden waren uitgewist, kwamen bij haar soms de herinneringen eraan weer boven. Beelden van uitgeteerde mensen, die nauwelijks meer te redden waren; van de bijna hopeloze strijd om medicamenten te krijgen van de Amerikaanse commandant.

De sfeer is erg goed weergegeven, het is een mooi boekje, de moeite van het lezen waard.

G. Reve, *De ondergang van de familie Boslowits*. Amsterdam 1981¹⁴ (1949¹), 144 blz.

De ik-figuur Simon – een niet-Joodse jongen – beschrijft hoe de met zijn familie bevriende Joodse familie Boslowits het slachtoffer wordt van de Jodenvervolging in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Simons aanvankelijke enthousiasme over het uitbreken van de oorlog maakt plaats voor een weemoedige, scherpe registratie van de Joodse reacties op de oorlog.

Het boek geeft weinig concrete informatie over de maatregelen die de Duitsers namen tegen de Joden.

Vooraf belangrijk om de literaire waarde.

A. Schwarz-Bart, *De laatste der rechtvaardigen*. Utrecht 1963 (1959¹), 333 blz.

Een werkelijk hallucinerend, bij tijd en wijle bloedstollend beeld van de uitmoording van het Joodse volk in de gaskamers van Hitlers Derde Rijk. De legende van de 'Laatste der Rechtvaardigen' is een oude herinnering aan Middeleeuwse Jodenvervolgingen waarin voorspeld is aan de enige overlevende zoon van een Joodse leraar dat in elk van de generaties van zijn nageslacht *één heilige, één rechtvaardige zal voorkomen*; de laatste is de in Polen geboren Ernie Levy die via Duitsland, Frankrijk en het Franse Westerbork, Drancy,

weer terugkeert naar zijn geboortegrond Polen – Auschwitz. De legende van de 'Laatste der Rechtvaardigen' wordt verweven met de historische feiten van de voorbereiding en de uitvoering van de Endlösung der Judenfrage. Een bijna onmenselijk mooi en liefdevol verhaal uit de orthodox-Joodse gemeenschap van Polen. Geschreven vanuit het onverwoestbare geloof in het eeuwig voortleven van het volk van Israël.

T. de Vries, *Doodskoppen en kaalkoppen. Vijf verhalen uit een doorgangskamp*. Amsterdam 1966, 304 blz.

In deze verhalen spelen feit en fictie door elkaar. Alle vijf gaan ze over de bewoners en bewakers van het in augustus 1941 in werking gestelde 'Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort'. Vanuit dit Nederlandse doorgangskamp werden duizenden landgenoten getransporteerd. De verhalen munten niet uit door duidelijkheid. Wat dit betreft is het laatste verhaal 'De ontsnapping' het beste.

Daarin een duidelijk beeld van het kampleven: de onderlinge verschillen tussen de gevangenen, maar ook die tussen de bewakers van Wehrmacht, SS en SA. In een discussie in de hoogste klassen over de vrijlating van de 'gevangenen van Breda' bruikbaar.

D. Walda, *Een huilbui van jaren. Episoden uit het leven van Rita Koopman*. Amsterdam 1979¹, 128 blz.

Rita Boas-Koopman vertelt aan Dick Walda haar ervaringen. Ze was 17 jaar bij het begin van de oorlog en werkte als naaister. In april '43 wordt het gezin door persoonlijke tussenkomst van Aus der Fünten opgehaald en naar Vught gebracht, in juni '44 naar Auschwitz. Het boek geeft een uitgebalanceerde beschrijving van het leven in de kampen, de transporten en het leven eraan voorafgaand.

Matthieu Engel maakte de foto's van een interieur van een concentratiekamp, die de tekst ondersteunen. Ook de overige illustraties zijn functioneel.

Verwerking van de oorlog

Voor 12 jaar e.o.

M. Levoy, *Alan en Naomi*. Amsterdam 1980 (1977¹), 148 blz.

New York 1944. De graag stoer doende Alan Silverman wordt door zijn moeder gevraagd of hij elke dag na schooltijd wil

proberen te praten met het meisje dat boven hem is komen wonen, Naomi Kirschenbaum. Zij is met haar moeder uit Frankrijk gevlucht waar ze haar vader door de Gestapo heeft zien ombrengen. Die herinnering laat haar niet los: ze zegt geen woord en verscheurt voortdurend papier. 'Gekke griet' wordt ze genoemd.

Met steeds minder tegenzin probeert Alan met behulp van zijn buikspreekpop contact met Naomi te krijgen. Heel langzaam wint hij haar vertrouwen. Er groeit een diepe vriendschap tussen de twee kinderen. Naomi gaat zelfs mee naar school. Wrang eindigt het boek. Als een klasgenoot zijn jodenhaat uit en Alan tegen de

grond slaat, slaat Naomi weer dicht, voor-
goed. Indringend verhaal over de psycho-
logische gevolgen van de oorlog.

*J. Reiss, Geen slecht jaar. Amsterdam
1977² (1976¹).*

In 'De Schuilplaats' beschreef Johanna
Reiss haar onderduik-periode als joods
kind. Dit boek sluit hierop aan: tegen de
achtergrond van het moeizaam herstel-
lend Nederland in het eerste jaar na de
bevrijding, wordt vanuit het kind de hape-
rende aanpassing van overlevende Joden
getekend. Het deels herenigd – maar al
weer snel uit elkaar vallend – gezin, de
leegten, de nieuwe moeder, weer naar
school na zoveel jaren, de wrijving tussen
het vertrouwde onderduikmilieu en het
nieuwe milieu, de eenzaamheid in de klas,
dit alles wordt voorzichtig en soms wat
verbrokken behandeld.

Het boek is als een eenheid geschreven.
Hoewel in een eerste hoofdstukje 'De
Schiilplaats' wordt samengevat, is het
aan te bevelen dit boek ook in zijn geheel
te lezen.

Voor 14 jaar e.o.

*G. Laenen, Paultje, ze gaan weer vechten.
Rondom de geschiedenis van een uit-
roeingskamp. Amsterdam 1979².*

Het boek bevat twee verhalen: één uit
deze tijd en één uit de jaren '43 en '44. De
tieners Vic, Wouter en Mieke hebben hun
eigen probleempjes, onderlinge ruzies en
conflicten met hun ouders. Ze proberen
een eerlijke houding te vinden t.o.v. elkaar
en vragen te stellen waarom dingen zo
gebeuren en in het verleden gebeurd zijn.
Bert, een oudere vriend, vertelt dat hij in
een uitroeingskamp heeft gezeten. Z'n
zoon Paultje is er gestorven.

De schrijver probeert de jeugd van nu dui-
delijk te maken dat concentratiekampen
iedere dag weer opnieuw opgericht kun-
nen worden als mensen zich laten ompra-
ten door die enkeling, die aangeeft dat
oplossingen voor de toekomst alleen tot
stand komen door blinde gehoorzaam-
heid, zinloze orde en zg. hardheid.
Boeiend geschreven, goede karakterteke-
ning.

*M. Minco. Een leeg huis. Den Haag 1967³
(1966¹), 151 blz.*

De titel van het boek is de kern van het
verhaal. De na de oorlog teruggekomen
Joden vonden letterlijk en figuurlijk een
leeg huis. Beschreven worden drie episo-
den uit het leven van een jonge Joodse
vrouw, die na de oorlog tevergeefs tracht
weer zin in het leven te ontdekken; haar
jeugd- en oorlogsherinneringen blijven
haar achtervolgen. Met literaire middelen
weet de schrijfster te suggereren, dat voor
de hoofdpersoon het verleden in feite het
heden is.

*W. Ruyslink, Wierook en tranen. Brus-
sel/Den Haag 1958¹.*

Deze roman beschrijft de lotgevallen van
een Belgische jongen die in het begin van
de Tweede Wereldoorlog met zijn ouders
voor de Duitse troepen uitvlucht. Vlak
voor de Franse grens komen zijn ouders
om bij een bombardement. Onderweg
naar de kust ontmoet de jongen zijn buur-
meisje. Samen trekken ze verder. Ze zijn
gelukkig. Het meisje is en blijft zeer gelo-
vig, terwijl de jongen door alle ellende die
ze meemaken, steeds meer gaat twifelen
aan het bestaan van God. Het meisje
wordt door Duitse soldaten verkracht en
sterft aan haar verwondingen. De jongen
blijft eenzaam achter. Ontroerend boek.

PSYCHIATER (AAN DR. G.)

ik stond bij
zijn bureau
vol statussen
te sterven
bijna van verdriet

zijn pen schreef
attomaties:
'valium
drie keer
per dag'

meer niet

GRAMMOFOONPLAAT

ik ben als een
grammofoonplaat
met een diepe
diepe kras

de naald van mijn
herinnering
blijft draaien in
beschadiging

hoe zou die plaat
hebben geklonken
als hij
onbeschadigd
was

Een leerling over dit boek:

Ik vond het boek wel leuk om te lezen maar
niet echt spannend voor een oorlogsboek.
Als ik een boek over de oorlog lees is het
eerste wat ik denk: een boek over de oor-
log, dus een spannend boek. Voor mij was
het boek meteen een stuk minder dan een
ander oorlogsboek. Dit wil echter niet zeg-
gen dat ik het met tegenzin gelezen heb. Het
was bijvoorbeeld niet ingewikkeld, dat je
niet meer weet wie bij wie hoort. Overigens
krijg ik door het boek geen anti-Duitsland
gevoelens. Ook niet nadat het meisje ver-
kracht is. Wel krijg ik, als ik het boek lees,
het gevoel, dat het met hun twee goed zal
aflopen, wat echter op het laatst niet uit-
komt. Misschien komt dat omdat ik het zelf
een beetje hoopte, mede omdat het (vooral
het jongetje dat 10 jaar is) kinderen zijn.

Fons Kamphuis, 4 Havo

Voor 16 jaar e.o.

J. Becker, De Bokser. Utrecht/Antwerpen 1977 (1976¹), 256 blz.

Verhaal over een Jood die het concentratiekamp overleefd heeft. Het speelt zich af in West en Oost-Berlijn. Het thema is het onvermogen van de hoofdpersoon om het (normale) leven te hervatten. De knagende onzekerheid of de jongen die hij na de oorlog uit het kindertehuis haalt wel zijn echte zoon is, geeft een navrante ondertoon aan het verhaal. De manier waarop wordt verteld hoe hij faalt een relatie met zijn zoon op te bouwen is huiveringwekkend. In hoeverre dat falen alleen bepaald wordt door de belevenissen in de oorlog of ook door karaktereigenschappen die daarmee niets uitstaande hebben, blijft (gelukkig) vaag.

H. Böll, Biljarten om half tien. Amsterdam 1962² (1959¹), 261 blz.

Tegen de achtergrond van beide wereldoorlogen en het nazi-bewind wordt het lot van drie opeenvolgende generaties in Duitsland geschetst. Het verhaal speelt rond de jaren 1907, 1935 en 1958. D.m.v. associaties worden terugblikken gegeven van ervaringen van enige romanpersonages, waardoor het verhaal gecompliceerd van opzet is. De nazi's en de oorlog worden niet met name genoemd in het boek.

H. Böll, Huizen zonder vaders. Amsterdam 1979¹² (1954¹), 319 blz.

Böll laat zien dat de oorlog niet is afgelopen in 1945, de situatie en het handelen van de mensen worden bepaald door het oorlogsverleden. De 'huizen zonder vaders' zijn symbolen van een zinloze oorlog.

Martin, die een rijke, hysterische moeder heeft, en Heinrich, wiens moeder arm is en geen moraal kent, leven in het Duitsland van de 50-er jaren. Het onwaarschijnlijke en heilloze en de egocentriciteit van de volwassenen worden door deze 11-jarige kinderen aan de kaak gesteld. Keer op keer komt het onverwerkte verleden van de Duitsers naar voren. Voor oudere leerlingen een uitstekende roman over het naoorlogse Duitsland.

F. Forsyth, Geheim dossier Odessa, Utrecht 1975, 319 blz.

'Als ze er zes miljoen van mijn volk hadden vermoord, zou ik een monument van schedels bouwen. Niet de schedels van hen die in de concentratiekampen zijn omgekomen maar van hen, die ze erin hebben gestopt.'

Op basis van deze wraakgedachte laat een joodse organisatie een jonge Duitser infiltreren in de geheime organisatie van voormalige SS-ers, Odessa, die zich ten doel heeft gesteld oude kameraden te helpen en Joden en de staat Israël te benadelen. Een spannend verhaal dat een mengeling is van feiten en fictie. Door middel van een aantal flashbacks vertelt de schrijver over de oorlog. Hij schrijft vanuit een pro-Israëliisch standpunt.

H. Mulisch, Het stenen bruidsbed. Amsterdam 1974²⁴ (1956¹), 219 blz.

De Amerikaan Norman Corinth heeft kort voor het einde van de oorlog als oorlogsvlieger deelgenomen aan het gruwelijk bombardement van Dresden. Dertien jaar later woont hij in Oost-Duitsland een congres bij. Hij wordt gekweld door schuldgevoelens en brengt deze zinloze vernietiging in verband met zovele andere in de geschiedenis. De ervaringen in de oorlog worden gezien in het ruimere verband van de vernietigingsdrang van de mensen.

S. Prins, Herinneringen aan Trude Benedic. Een vrouw in verzet. Amsterdam 1980, 90 blz.

Na een door bittere armoede, mishandelingen en werkeloosheid geteisterde jeugd in Duitsland, komt Trude Benedic in 1926 met haar man naar Nederland. In de jaren dertig verleent ze hulp aan Duitse emigranten, verricht in Duitsland illegaal werk, wordt in 1937 gearresteerd en veroordeeld en belandt tijdens de oorlog in het kamp Ravensbrück. De herinneringen van Trude Benedic zijn duidelijk gekleurd door haar communistische overtuiging en door het tijdstip waarop ze zijn geschreven (1950).

S. Szmaglewska, De onschuldigen in Neurenberg. Hoorn z.j. (1976¹) 381 blz

De schrijfster, die bijna drie jaar in het kamp Birkenau heeft doorgebracht, was één van degenen die in 1946 een getuigenverklaring aflegden in Neurenberg. Zij beschrijft wat er in haar omging tijdens de moeilijke tocht naar Neurenberg en tijdens het proces. De sfeer die in Neurenberg hing, en de moeite die ze had om op Duitse bodem te zijn en om in contact te treden met gewone Duitsers, komen aan de orde. Vooral het machteloze gevoel dat haar overviel niet werkelijk de verschrikkingen te kunnen overbrengen.

Dit boek is een heel persoonlijke, soms wijldopige getuigenis en alleen geschikt voor de zeer geïnteresseerde leerling.

C. Verleyen, De boodschap van de onzichtbare. Helmond 1974, 121 blz.

De 18-jarige Lilo Eberhardt is de enige overlevende van een ramp met een sportvliegtuigje. Na een uitputtende tocht door het oerwoud van Peru, ontmoet zij een stervende. Deze biecht haar de gruweldaden op die hij in Hitler-Duitsland heeft begaan als kampcommandant. Na de oorlog is hij naar Z-Amerika gevlucht, waar hij boete is gaan doen voor zijn zonden. Onzichtbaar voor de buitenwereld heeft hij onder de Indianen verkeerend en daar geleerd hoe de wereld er zou moeten uitzien. De lijn van de vernietiging van de Joden wordt doorgetrokken naar die van de Indianen. Terwijl juist hun beschaving – een van liefde en rechtvaardigheid – als voorbeeld voor de onze zou kunnen dienen.

Een uitstekend boek voor de oudere jeugd, waarin de vraag hoe mensen met elkaar omgaan en hoe zij de samenleving inrichten belangrijker is dan het historisch gegeven.

Gedichten zijn uitstekend te gebruiken in het onderwijs.

Als inleiding op een thema, als illustratie of als basis voor een discussie.

In verzamelbundels zijn vele geschikte gedichten te vinden:

B. de Vries, *Uitverkoren*. Amsterdam 1979

A. Donker, *V in vers*. Leiden 1965

F. Batten, *Berijmd verzet*. Den Haag 1944¹, 1945²

Jan H. de Groot e.a. *Het vrij Nederlands liedboek* Amsterdam 1944¹, 1960²

De in dit nummer opgenomen gedichten zijn van Ida Vos afgedrukt in de bundel *Schiereiland*, Den Haag 1979.

Lessuggesties

Een aantal mogelijkheden voor het werken met (jeugd)literatuur in de klas, geen uitgewerkte lesopzetten, maar tips en suggesties hoe gewerkt zou kunnen worden. (Wij verwijzen u ook naar de docentenhandleiding bij de Anne Frank krant, een uitgave van de Anne Frankstichting in Amsterdam).

A. Algemene suggesties

Discussie

Een discussie over:

- moest je moreel gezien wel onderduikers opnemen als je daartoe de mogelijkheid had?
- mocht je, gezien je verantwoordelijkheid voor je familie wel onderduikers opnemen? Je had dan immers nog minder te eten en je stelde het leven van jezelf en anderen in de waagschaal.

Deze discussie zou heel goed gebaseerd kunnen worden op één of een paar verhalen uit *De ronde van 43* van H. Knap.

Eenzelfde discussie is te voeren over het deelnemen aan het verzet. Hoe kwam je ertoe? Rolde je er toevallig in en wou/kon je niet meer terug? Voelde je je moreel verplicht? Zocht je heldendom en avontuur? Op dit terrein zijn meer dan voldoende boeken voorhanden, die deze discussie een aanzet kunnen geven. Te denken valt aan *Wij waren er ook bij* van G. Evenhuis. Ook het boek *Uitverkoren* van B. de Vries geeft een groot aantal korte verhalen, gedichten en fragmenten over de verschillende aspecten van de oorlog. De meeste ervan zijn zeer geschikt om bepaalde situaties, begrippen of thema's duidelijk te maken.

Spreekbeurt

Laat twee of vier leerlingen elk één van de onderstaande boeken lezen en daarover een spreekbeurt houden. Opdracht is om naar voren te laten komen of onderduikadressen makkelijk te krijgen waren en welke de redenen waren om onderduikers op te nemen of te weigeren. Via een klasgesprek kunnen dan de verschillende zienswijzen van de schrijvers tegenover elkaar gezet worden en besproken.

H. Knap, *De ronde van 43* (laat zien hoe moeilijk onderduikadressen te krijgen waren).

W. van Zwol, *Slimmer dan de vijand* (onderduikadressen geen probleem). Voor dit boek kan ook ieder ander boek worden genomen dat een soortgelijk beeld geeft.

Klasgesprek

T. de Vries, *Doodskoppen en kaalkoppen*.

Hieruit het verhaal 'Dolle Dinsdag' (of een gedeelte ervan) aan de leerlingen verstrekken. Het verhaal gaat over de vreugde over de naderende bevrijding en de daarop volgende diepe teleurstelling en ontgoocheling voor velen en de reacties van de Duitsers daarop.

Opdracht kan zijn om d.m.v. een (klas)gesprek te komen tot een verklaring van de reacties.

Dramatische werkvormen

Een rollenspel in de vorm van een kort geding over het verleggen van normen in de oorlog. Het stelen van voedsel is daarbij een goed voorbeeld. De steler is de aangeklaagde, er is een aanklager, verdediger en er zijn juryleden, die een oordeel moeten vellen. Hierbij kunnen veel leerlingen worden betrokken.

Situatie a: stelen in de eigen kring, zoals beschreven in 'Dagboek van Anne Frank' de tandarts die bij de familie is ondergedoken, neemt 's nachts een stuk brood uit de keuken weg.

Situatie b: stelen van voedsel van de Duitsers. Het doel is om de leerlingen besef bij te brengen voor de andere omstandigheden en begrip te wekken voor het handelen van mensen in die omstandigheden. Hieraan kan een gesprek gekoppeld worden over zwarte handel, boeren die hun producten weggaven, voor een redelijke prijs verkochten of er woekerwinsten mee maakten.

Schrijfopdrachten

Evert Hartmans *Oorlog zonder vrienden* heeft een zgn. open eind. Een opdracht kan zijn om de leerlingen zelf een einde aan het boek te laten schrijven.

Een variant op het bovenstaande: Zou een ander eind dan door de schrijver gekozen ook mogelijk zijn? Schrijf dit einde.

Vergelijk een fictief en een feitelijk juist boek op details, maar vooral op algemene indruk qua sfeer, oordeel enz. Dit kan uitgebreid worden met navrage/interview bij/met familie en kennissen. Voorbeelden van boeken zijn hier moeilijk te geven omdat het het meest zinvol is verhalen uit de eigen plaats of streek te nemen. Laat de leerlingen aan de hand van boeken een vergelijking maken over het leven van een gezin in een westnederlandse stad en een gezin op het platteland in het oosten of noorden. Richt dit bv. op een dag in de Hongerwinter.

B. Suggesties per thema

De Bevrijding van Nederland

Doel: De leerlingen krijgen een beeld van de bevrijding en de gevoelens, die deze bij tijdgenoten opriep.

De laatste bladzijden van M. Cottenjé *Waarom niet de waarheid?* lenen zich voor een klasgesprek over de bevrijdingsdag, waarbij zowel de vreugdepsychose als de doffe berusting om geleden verlies aan de orde kunnen komen.

Het fragment uit *De schuilplaats* van J. Reiss laat leerlingen kennismaken met verschillende aspecten die typerend waren voor de bevrijding. Vervreemding bij onderduikers, vreugde en dankbaarheid t.o.v. de bevrijders, behoefte aan voedsel en sigaretten. De tekst geeft de herinneringen weer van Annie een meisje, dat met haar zusje Sini in de oorlog bij Johan zat ondergedoken.

... Daar, daar! Daar kwamen ze, in en op tanks, zwaaiend naar iedereen. Ook hallo. (...)

Johan liep op een van de tanks toe. 'Have you cigarettes me? Hee, die kerel begrijpt me. Kijk, hij gooide een pakje naar me toe.'

'Die Johan.'

'Thanks. Ik wou dat die tank een beetje harder ging, dan kon ik de volgende kerel vragen. Hee, you cigarettes me? Godverdomme, dat is een zuinige jongen. Hij begreep me best. Ellendeling.'

'Vraag om koffie, Johan.'

Ik keek om me heen. Waar was Sini heen gegaan? O mijn god, daar klom ze op een tank. Sloeg haar armen om de nek van een soldaat. Zoende hem voor ze er weer afsprong.

'Gottogottogot, die Sini. Waar moet dat heen?'

Hallo. Tranen op mijn gezicht? Maar ik huil niet. Toch wel. Ik sta te huilen. Echt. Zo blij. Waarom zijn jullie soldaten zo lang weggebleven? Zo vreselijk lang? Maar ik ben niet kwaad. Vandaag? Hoe zou ik kunnen. Hallo. Ik hou van jullie. Dat klinkt gek, maar ik meen het. Van jullie allemaal. Hallo. Hallo.

Steeds meer boeren kwamen om Johan heen staan. Ze keken van hem naar Sini en mij. Wie waren de vreemden die hij had meegebracht? bleven ze vragen. 'Niet dat we er iets mee te maken hebben, maar je hebt er zo'n hekel aan maar te raden.'

Met luide stem antwoordde Johan. 'Dat zijn joodse meisjes die we in huis hadden. Ach, het was niks. Nee, ik ben nooit bang geweest. Nooit. Zelfs niet toen we die

Duitse soldaten hadden. Ach, dat was niks. Ik zou het weer doen. Moeder hier? Maar dat is een taaie, man. Dientje, geef maar toe, jij was niet altijd kalm. Hello, you cigarettes me? Hoe vind je mijn Engels, hè? Heb ik leren spreken van die hier. Thanks. Wat voor spul gooide die nou naar me toe? Plum pudding. Wat is dat? ...

Hij keerde zich weer naar de boeren. 'Ja ... Wij hebben ze meer dan twee jaar gehad. Het zijn goeie meiden. We hebben er niemand van verteld. Wees niet kwaad. Het zou te gevaarlijk zijn geweest als we het iedereen in Usselo hadden verteld. Ik weet dat jullie goed zijn geweest, maar vergeet niet dat ik verantwoordelijk voor ze was. Nee, ik ben nooit bang geweest. Ik niet. Hee, Groothuis, kijk 's naar mijn meiden.'

'Ben je niet verbaasd? Hee, waarom niet? Annie, ik dacht dat je nooit bij dat raam was geweest. O, ik begrijp het. We hadden 's avonds zo vaak het licht aan boven. Zie je wel wat een gat Usselo is? Sini heeft gelijk. Een ogenblik. You cigarettes me? ...

Een stuk of zes boeren kwamen met ons mee naar huis. Binnen ging ik in een hoek van de keuken staan. Moest ik eigenlijk niet naar boven? Misschien wel.

'Blijf hier, domoor. Je hoeft niet meer naar boven. Jullie kunnen allemaal binnenkomen, Gerrit, Piet, Groothuis, iedereen.' Johan schoof stoelen bij.

'Arme meiden. Moet je die kleine zien. Zo bleek. Je kan zien dat ze een hele tijd niet buiten is geweest.' 'Was het niet erg? Wat voerde je de hele dag uit? Je moet wel blij zijn dat het voorbij is.'

'Wij vonden de oorlog ook erg. Waar kom je vandaan?' 'Winterswijk? Heb je nog een vader en een moeder?' 'Nou, misschien leeft je vader nog.' 'Nog een zus? Ouder dan jullie twee?' 'Ja, die Duitsers waren bar. Werkelijk bar.'

Stilletjes gingen Sini en ik de voorkamer binnen. Het gordijn was omhoog.

Brutaal liep ik langs de veilige kant van het bed. Nog een stap en ik stond voor het raam. Ik duwde mijn neus tegen het glas. Daar was de weg en het huis van Groot-huis.

Er kwam iemand langs op de fiets. Ik dook weg.

'Wat doe je?'

Dat is ook zo, je hoeft dat niet meer te doen, Annie. De oorlog is voorbij. Je went er wel aan. Ik deed het gordijn naar beneden en kroop in bed ...

De bevrijding van Nederlands-Indië

De beide volgende teksten komen uit *Setengah Mati* van E. Thomson. Het boekje beschrijft de Nederlanders ten tijde van de oorlog in Ned. Indië. De laatste bladzijden van het boek geven een beeld van de ontnuchtering van de Nederlanders bij hun bevrijding.

Doel: De leerlingen de begrippen 'bevrijding' en 'vrijheid' in verschillende betekenissen te laten zien.

Ervan uitgaande dat de bevrijding van Nederland reeds aan de orde is geweest (trouwens in dit verband is een pagina uit een jeugdboek over de oorlog zeer aan te bevelen wegens de verschillen die geconstateerd kunnen worden, zie boven algemene suggesties) worden de teksten aan de leerlingen ter lezing gegeven, waarna een gesprek op gang kan komen over de teleurstellingen van de Nederlanders inzake hun bevrijding en over de wens van de Indonesiërs om nu ook werkelijk bevrijd te worden.

De teksten kunnen tevens dienen als inleiding op een verdere behandeling van de naoorlogse geschiedenis van Ned-Indië.

... Ook in de trein zaten we veel comfortabeler dan tijdens de heenreis, maar als we een station binnenreden, moesten we net als toen de ramen blinderen.

Tegen de middag kwamen we aan. De stad waar ik altijd zo naar had terugverlangd en die voor mij het symbool was geworden van een vrij en prettig leven. Ik voelde een geweldige emotie. Soerabaia! Maar toen we het station binnenreden schrok ik. Wat was dat ...!? We werden bestormd door een horde inlanders. Agressief staken ze hun scherpe bamboesperen naar ons uit. Woest schreeuwden ze: 'Merdekkâ, merdekkâ, merdekkâ!' Ze waren in lompen gekleed. Hun donkere ogen hadden een wilde en angstaanjagende uitdrukking. Ik was bang.

Een dame met een band om haar arm verzocht net te doen of we de heethoofden niet zagen. Van het station werden we naar een grote loods gebracht. Hier stonden lange tafels en zouden we te eten krijgen. Door de hitte, de vermoeidheid en de angst zakte Loes in elkaar. Ze werd door de medische dienst weggedragen. De dame met de band om haar arm ontfermde zich over Erna, Toos en mij. Ze gaf ons een plaats aan één van de tafels, waar wij wachtten tot mammië en Loes terugkwamen. Ik voelde me erg klein en verloren in de grote loods met zoveel mensen. Het liefst had ik gezien dat we nu eindelijk eens naar ons eigen huis gingen, maar het drong allengs tot mij door, dat dat niet zo gemakkelijk ging als ik had gedacht. De

opstandigheid van de inlanders maakte het extra moeilijk ... (blz. 107)

... Loes was net op tijd uit het ziekenhuis ontslagen, want er werd sterk op aangedrongen om zoveel mogelijk binnenshuis te blijven. We hadden er geen idee van wat ons nog te wachten stond, en daarom haalde mammië zoveel mogelijk eten in huis. Opnieuw werden alle mannen en jongens opgepakt en in de gevangenis gezet; ditmaal door de inlanders. Een groot aantal mannen had kans gezien zich in de huizen schuil te houden, maar al spoedig hielden de opstandige inlanders huiszoeking en haalden de mannen weg.

Behalve over speren en stokken beschikten vele inlanders over vuurwapens, die ze van de Jappen hadden gekregen. Uit veiligheidsoverwegingen droegen alle blanken het rood-wit speldje, de kleuren van de opstandige nationalisten. Bovendien sprak je in benarde situaties het woord 'merdekkâ' uit, waarbij je je arm omhoog hief als groet. Het leek laf en karakterloos, maar na de lange kampjaren, na de eindelijke bevrijding, deed men alles om toch maar in leven te blijven. En het leven was nu ineens zoveel gevaarlijker geworden.

Op een ochtend was mammië druk bezig met het naaien van onze jurken en had ons net bij zich geroepen om te passen, toen we een troepje inlanders, in vossen gekleed, ons erf zagen opkomen. Ze staken hun speren dreigend voor zich uit, liepen op een drafje naar de waslijn en trokken al het wasgoed eraf. Mammië liet haar naaiwerk in de schoot zakken. In een soort verstening keek ze toe. Wij bleven roerloos staan, in de hoop dat ze met deze buit genoeg zouden nemen en verdwijnen. Maar ze gingen nog niet weg. Met brutale gezichten kwamen ze binnen, keken vluchtig om zich heen en gaven toen te kennen dat ze nog veel méér kleren wilden hebben. Mammië hield de nog onvoltooide jurk omhoog, en deze werd haar met een speer snel afhandig gemaakt. Nog niet tevreden maakten ze met gebaren duidelijk dat ze de kleren, die Loes aan had, óók wilden hebben. Kalm trok Loes haar rok en bloes uit. Met hun buit onder de arm vertrokken de inlanders. Even keken wij ze beduusd na ... toen schaterden we het uit! Het was zo gek ... want het deed ons niets. Kleren vonden we niet zo belangrijk, eten wél ...

(blz. 110-111)

De laatste schooldag voor joodse kinderen

Een bijzonder onderwerp in de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog is die van de laatste schooldag voor joodse kinderen op 'gemengde' scholen. Een onderwerp dat leerlingen in de regel aanspreekt wegens de herkenbare situatie.

D.m.v. de volgende vragen bij de tekstfragmenten kan geprobeerd worden de leerlingen zich in te laten leven in de situatie van de joodse kinderen en die van de hen omringende omgeving.

1. Waaron namen de Duitsers deze maatregel? Waren er al soortgelijke aan voorafgegaan?
2. Hoe denkt Karel over de houding van de directeur?
3. In de beide teksten reageren de leraren zeer verschillend op het vertrek van hun leerling. Probeer in eigen woorden dat verschil weer te geven.
4. Probeer je te verplaatsen in de situatie van een joodse Jongen/meisje, diet net te horen heeft gekregen dat hij/zij van school moet. Schrijf de gedachten en gevoelens van die jongen of dat meisje eens op in de vorm van een dagboekfragment.
5. Hoe denk je, zou jij reageren als nu een soortgelijke maatregel werd afgekondigd, die klasgenoten van jou zou treffen?

Van nu afvloog Karl iedere ochtend naar beneden om de krant te halen en te zien wat de volgende maatregel tegen de joden zou zijn. Op een keer las hij: 'Geen Arisch Duits kind mag in de toekomst meer het risico lopen besmet te worden doordat het op school naast een jood moet zitten'. Dat was het. Karl onderging een geweldig gevoel van opluchting. Hij zou niet meer naar school hoeven. Zijn vader was bezorgd.

'Je moet toch wat leren. Je kunt nu niet ophouden, ik moet je op een school zien te krijgen.' (. . .)

Daar Karl niet langer naar school kon kreeg hij een briefje met het verzoek zijn laatste rapport te komen halen. Ongerst ging hij. Hij was er niet zeker van hoe hij zou worden ontvangen en ging naar de kamer van de rector. Hij zei tegen de secretaresse in het voorkantoor: 'Ik kom mijn rapport halen.' Zij boog zich om de deur en riep naar de rector: 'Hier is een van de joodse jongens. Hij wil zijn diploma.'

'O, laat hem binnenkomen.' Karl had de rector niet gezien, laat staan met hem gesproken, sinds dat gesprek voordat hij op het gymnasium werd toegelaten.

'Dus jij gaat ons verlaten,' zei hij.

Karl dacht, nee, jij smijt me eruit, maar

hij durfde niets anders te zeggen dan ja, en te vragen of hij alstublieft zijn rapport kon krijgen. De rector vroeg wat hij verder ging doen en Karl mompelde dat hij erover dacht naar Engeland te gaan of mogelijk naar Amerika.

'Nou, adieu, het ga je goed.' Hij gaf Karl een hand en Karl klapte zijn hakken tegen elkaar en boog correct.

'Ga afscheid nemen van je klasseleraar,' zei de rector, 'dat moest je maar doen.'

Karl sloop naar de leraarskamer. Hij was er nooit binnen geweest: geen enkele leerling kwam daar ooit binnen. Hij klopte aan en toen de deur openging was de kamer blauw van de sigarerook en stonden de leraren in groepjes te praten.

'Ik zal meneer Fleck voor je halen,' zei een van hen.

Toen meneer Fleck verscheen zei Karl: 'Ik moest u goedendag zeggen. Ik ga van school af.'

'Ah, ja, zo, en wat ga je nu doen?'

Karl zei dat hij dacht dat ze naar Engeland of Amerika zouden emigreren.

'Ja, dat is een goed idee, ik veronderstel dat al jullie geld daar nu is. Jullie schijnen overal internationale contacten te hebben.'

Karl zei dat hij niets wist over hun geld.

'Ik verwacht ook niet dat je het mij vertelt,' antwoordde meneer Fleck, alsof hij een geheim wist. 'Adieu dan maar.'

Karl knikte, zei 'dag meneer' en verliet opgelucht het gebouw.

(Uit: Karl, een joodse jongen in Nazitijd. Ch. Hannam, pag. 121, 122.)

'Simone, Fred en Martin, komen jullie even mee? Het mag wel even, hè, mevrouw Geelkerken. Het is dringend.'

Ze loopt naar mevrouw Geelkerken toe en blijft voor de klas met haar staan fluisteren, hun ruggen naar de kinderen. Dit is het, ik weet het. Al dagen heb ik het gevoel, dat ik niet lang meer op deze school zal zijn. Nu zal het gebeuren. We lopen door de lange gang, die zo onprettig ruikt.

In het kamertje van het hoofd worden we binnengelaten. We staan met ons drieën op een rijtje, slungelachtig.

Meneer Vogelhuis, een dunne, blonde vegetariër, kijkt ons meewarig aan.

'Kinderen, ik heb een onprettig bericht voor jullie. Onze bezetters hebben een bevel uitgevaardigd dat kinderen van joodse afkomst voortaan op aparte scholen les moeten hebben. Op joodse scholen dus. Ik vind dit heel onprettig.

Jullie weten dat het mijn overtuiging is dat alle mensen gelijk zijn. Ik vind het heel verkeerd dat joodse kinderen naar aparte scholen worden gestuurd. Maar het is een wet, en we moeten er nu wel aan

gehoorzamen. Met de Duitsers valt niet te praten.

Ik zal contact opnemen met jullie ouders, over welke joodse school jullie het beste kunnen gaan bezoeken. Er is er nog geen op dit moment in Waterstad, maar er zal wel gauw iets georganiseerd worden, bij mensen aan huis denk ik.

Ik hoop dat de oorlog gauw voorbij is, en begrijp me goed: jullie zijn toevallig alle drie hele goede leerlingen, maar ik zou jullie in elk geval hier graag zo gauw mogelijk weer terugzien. Het ga jullie goed.'

Wij krijgen een hand van hem. Daarna loopt juffie met ons mee, terug door de gang. Voor de deur van de klas laat ze ons staan.

'Wacht hier maar even. Ik haal jullie spullen wel uit de kastjes. Het lijkt me beter dat de andere kinderen niets merken.'

(Uit: Het jongensuur, Andreas Burnier, pag. 115, 116, 117.)

„Van mij vader mag ik niet naast Jakob Grünbaum zitten”

Uit: K. Halbritter, Adolf Hitlers Mein Kampf. Getekende herinneringen aan een grote tijd. Nijmegen z.j.

'Een tijd om nooit te vergeten' Verzet in Nederland '40-'45

H.J.C. Termeer

Drs. H.J.C. Termeer is als junior wetenschappelijk medewerker verbonden aan de vakgroep nieuwste geschiedenis van de katholieke universiteit te Nijmegen. Van 1975 - 1979 was hij werkzaam als leraar geschiedenis aan het Nederrijn-college te Arnhem.

De illustraties bij dit artikel komen uit het 'Herinneringsalbum 1940-1945' door L.J. Jordaen.

Een ver en vreemd terrein?

Nog een jaar of tien en de meeste volwassen getuigen van de Tweede Wereldoorlog zullen niet meer in leven zijn. De door die oorlog toch al uitgedunde gelederen van het voormalig verzet hebben zich steeds ingespannen voor het levend houden van de herinnering aan de strijd die toen gevoerd is, aan de vele slachtoffers die dat gekost heeft en vooral aan het ideaal dat hen bezielde: het terugwinnen van een vrij, onafhankelijk en democratisch Nederland.

'Opdat wij niet vergeten . . .', die boodschap overheerst ook in de bijdragen die door leden van het voormalig verzet zijn geleverd aan de geschiedschrijving van het Nederlandse verzet. Vooral in de eerste periode na de bevrijding verschenen vele officiële gedenkschriften op lokaal en nationaal niveau; de laatste twintig jaar daarentegen waren het vooral egodocumenten, persoonlijke getuigenissen van oorlog, verzet en bevrijding¹. De vakhistorische aandacht voor het verzet richtte zich tot nog toe voornamelijk op de grote stakingen en op het verzet in bepaalde sectoren van het maatschappelijke leven². De Jongs synthese van de geschiedenis van het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog besteedt in vrijwel alle delen aandacht aan de uitingen van verzet; in het zevende deel komen 'de illegalen' als afzonderlijk complex aan bod³. Over de betekenis van de periode 1940-1945 is in vakhistorische kring de laatste jaren een discussie gaande. Steeds meer neigt men daarbij tot de conclusie dat de oorlogsjaren geen breuk hebben betekend, maar slechts een korte onderbreking zijn van een op de meeste levenssterreinen tot de jaren zestig doorlopende ontwikkeling⁴. Ook in die optiek is de wens 'opdat wij niet vergeten' acuut. Als immers de Tweede Wereldoorlog niet méér is geweest dan een onderbreking van de grote ontwikkelingslijn, waarom zou men er dan nog naar om moeten zien?

Ook de geschiedschrijving van het verzet lijkt in dat kader een onvruchtbare onderneming. Het verzet was immers onlosmakelijk verbonden met een beperkt tot de periode van de Duitse bezetting; sporen of voorlopers van verzet vindt men vóór mei 1940 niet, en na de bevrijding speelden organisaties van het voormalig verzet geen rol van betekenis. Aldus dringt zich de conclusie op dat binnen het geheel van de nieuwste geschiedenis van Nederland

het 'verzet' een uitzonderlijk en geïsoleerd verschijnsel was, direct veroorzaakt door de uitzonderingstoestand van de Duitse bezetting en zonder veel betekenis voor de problemen en ontwikkelingen van de perioden waarin vrede heerste.

In werkelijkheid is het natuurlijk anders. Bij alle verschillen in toekomstbeeld en in hervormingsplannen was het verzet juist één in het streven naar terugkeer van een vrij, onafhankelijk en democratisch Nederland; in feite was het – in een uitzonderlijke vorm – de belichaming bij uitstek van genoemde continuïteit. Het verzet ontstond uit het Nederlandse volk omwille van het herstel van zijn traditionele vrijheden; met de bevrijding was het doel bereikt en het verzet hield op te bestaan.

Ook in het voortgezet geschiedenisonderwijs valt steeds meer aandacht toe aan de grote lijnen, de structuren in de historische ontwikkelingsgang. Uitzonderlijke perioden als oorlogen komen daarbij in het gedrang. Men weet er niet goed raad mee en ze worden vaak enkel gezien als een militair tussenspel waarin de wezenlijke ontwikkeling tijdelijk is stilgezet; pas na de oorlog gaat de eigenlijke geschiedenis weer verder. In tegenstelling tot de schoolboeken van meteen na 1945, die nog veel ruimte en geladenheid boden bij de behandeling van oorlog en verzet, zijn de huidige methoden vrij beknopt en zakelijk opsommend van karakter⁵. De voor zo'n ingrijpende en anderssoortige periode zo nodige 'inleving' ontbreekt vrijwel. Dat steeds meer leraren zelf geen getuigen zijn geweest van een uitzonderingstoestand van oorlog, bezetting, onderdrukking en verzet, ook dat lijkt het eindexamenonderwerp 'Nederland 1939-1946' tot een ver, vreemd en woest terrein te maken, dat – hoe kan het ook anders – op leerlingen vaak een buitengewone aantrekkingskracht uitoefent.

Behalve de eeuwige aantrekkingskracht van het niet-alledaagse, lijken ook andere, eigentijdse ontwikkelingen de belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog, de bezetting en het verzet ertegen te stimuleren. Ik doel op een hernieuwde interesse voor een heel complex van ontwikkelingen, samen te vatten in het begrippenpaar 'macht en onmacht'. De belangstelling wortelt waarschijnlijk in een groeiend gevoel van machteloosheid, vooral bij de hedendaagse jeugd. Hun perspectief is immers tamelijk somber: zeer elementaire zekerheden als het vooruitzicht op een vei-

lig bestaan, op huisvesting en werk worden ondermijnd door de steeds aanwezige dreiging van een atoomoorlog, het woningtekort en de schrikbarende jeugdwerkloosheid. In de internationale politiek is het toepassen van geweld aan de orde van de dag: militair ingrijpen en gewapende bevrijdingsstrijd zijn welbekende verschijnselen. Ook in de directe omgeving speelt geweld een rol: demonstraties en politie-optreden hebben een steeds militanter karakter gekregen.

Als reactie daarop lijkt men zich in toenemende mate af te vragen: Hoe stel ik mij en de mijnen veilig in deze vijandige wereld? Ik wil protesteren, maar hoe doe ik dat? Heeft protest wel zin? Wat te doen als protesteren niets uithaalt? Soortgelijke vragen waren aan de orde toen in de jaren dertig crisis en fascisme in omvang toenamen. Toen Nazi-Duitsland ons land bezet had, haalde protest alleen weinig meer uit; de vraag was toen of men zich zou verzetten.

Wat is verzet?

Verzet gaat verder dan protest, dat is een duidelijke zaak. *Protest* is het al dan niet publiekelijk demonstreren dat men het met iets niet eens is; bij *verzet* wordt overgegaan tot tegenwerking; men biedt weerstand tegen het gewraakte. Beide uitingen van politieke oppositie, protest en verzet, zijn in vredetijd meestal gericht tegen één of enkele (wan-)toestanden, bijvoorbeeld een bepaalde overheidsmaatregel of het uitblijven daarvan; het voortbestaan van die overheid zelf is daarbij dus niet in het geding. Protest en verzet kunnen zich ook richten tegen die overheid als geheel: in woord of daad geeft men dan te kennen dat die overheid en haar bestel geheel moeten verdwijnen om vervangen te worden door een andere (omwenteling, revolutie). Oppositie jegens de overheid kan zich dus uiten in twee hoofdvormen: protest en verzet; beide kunnen qua doelstelling beperkt zijn of totaal.

In een constitutionele, parlementaire democratie garandeert de grondwet o.a. het kiesrecht en de vrijheid van meningsuiting en van vereniging en van vergadering. De mogelijkheid tot politieke oppositie en protest is dus een essentieel deel van het systeem. Ook 'beperkt verzet' is in deze constellatie mogelijk, zij het binnen bepaalde grenzen. Bij de onafhankelijke rechter kan men bijvoorbeeld de overheid aanklagen. Diezelfde rechterlijke macht bepaalt echter ook op basis van grondwet en wetsregels waar de legale grenzen van protest en verzet liggen.

De klassieke, legale vormen van politiek protest in vredetijd zijn het lidmaatschap

van oppositionele politieke partijen, van aktiegroepen en van vakbonden, en de deelneming aan hun aktievormen als bijvoorbeeld demonstraties, petities, politieke stakingen. Meestal is hier sprake van 'beperkt protest'; 'totaal protest' vindt men alleen bij extreem rechts en links. De overgang tussen protest en verzet is een vloeiende: stakingen bijvoorbeeld combineren het demonstratieve en het tegenwerkende aspect.

Zoals gezegd zijn er legale en illegale vormen van verzet; sitdown-akties, boycotts en werkweigering zijn duidelijke voorbeelden van legaal verzet; uitingen van illegaal verzet zijn bijvoorbeeld kaping, bezetting, gijzeling en opstand. Ook verzet is in vredetijd veelal beperkt van doelstelling.

Verzet en illegaliteit

Met de komst van de Duitse bezetter in mei 1940 trad een nieuwe overheid aan die al snel een groot aantal nieuwe, ingrijpende regels en verordeningen afkondigde: de 'nieuwe orde'. Deze nieuwe orde behelsde dus een nieuwe 'legaliteit', waarin naast de vanouds al illegale vormen van verzet echter ook de meeste traditioneel legale uitingen van protest en verzet tot illegale, onwettige activiteiten werden verklaard en als zodanig werden bestreden. Zo werden voortaan niet alleen alle mogelijke handelingen ten nadele van de bezetter, maar ook alle, aktieve of passieve, overtredingen van de regels van de nieuwe orde streng bestraft. Aktief zijn voor een verboden politieke partij of voor een niet toegestaan blad, uitlatingen tegen de NSB of de Duitsers, luisteren naar de Engelse zender, zich niet melden voor de 'Arbeitseinsatz' en het helpen van vervolgd zijn

voorbeelden van levensgevaarlijk geworden uitingen van protest en verzet. Daarmee had de nieuwe orde dus ook protest en verzet in zekere zin gelijkgeschakeld; immers vrijwel iedere verboden uiting van protest, ook als die zich slechts tegen één maatregel richtte, kreeg nu het stempel van anti-Duitse tegenwerking, van 'totaal verzet'.

Naast illegaal protest/verzet bleven er toch uitingen van legaal of bovengronds protest/verzet mogelijk. Men denke aan symbolische akties als Anjerdag, het minachtend bejegenen van Duitsers en NSB-ers, de ambtelijke verdragingsakties en – met meer risico – het openlijk en individueel weigeren om een opdracht uit te voeren of het demonstratief ontslagnemen.

Verzet en 'illegaliteit' zijn dus geen synoniemen⁷. Binnen de bredere categorie van het verzet zijn legale en illegale activiteiten te onderscheiden. Beide werden veelal naast elkaar bedreven, niet zelden door dezelfde personen. Om illegaal verzet te plegen was vrijwel altijd enige vorm van gebruikmaking van de legale, bovengrondse maatschappij noodzakelijk. Het voortbestaan van de legale maatschappij was als dekmantel dus een voorwaarde om illegaal te kunnen opereren. Bepaalde vormen van illegaal werk vereisten soms zelfs dat men 'legaal' met de vijand meedeed: veel spionagegegevens waren afkomstig van geïnfiltreerde of aangebleven functionarissen, die voor het oog van de 'goede' Nederlander 'fout' waren.

'Verzetsman' en 'collaborateur' waren meteen na de bevrijding en zijn eigenlijk nog steeds zwaar beladen kwalificaties, op één lijn te stellen met held en verrader, goed en fout. Een recent werk van de Zwitser Rings vergelijkt en klassificeert de diverse vormen van verzet en aanpassing in de door Duitsland bezette landen van Europa⁸. Uitgaande van motief en vorm onderscheidt hij vier hoofdtypen van verzet (symbolisch, polemisch, defensief en offensief) en vier hoofdtypen van aanpassing/collaboratie (neutrale, onvoorwaardelijke, voorwaardelijke en tactische); per type geeft hij vele, met name ook Nederlandse voorbeelden.

Door zijn wijze van benadering wordt in elk geval duidelijk dat een zwart-wit voorstelling van fout en goed alleen de duidelijke, eenzijdige uitzonderingsgevallen recht doet. In veel gevallen echter gingen verzet en een zekere mate van aanpassing samen, of, zoals De Jong het eens uitdrukte: 'in de Europese bezette gebieden pleegde bijna iedereen tegelijkertijd verzet en collaboratie'. Dat vrijwel iedereen tegelijkertijd verzet en collaboratie pleegde betekent vrijwel nooit dat iemand tegelijkertijd 'verzetsman' was en 'collaborateur'. 'Verzetsman' en 'collaborateur'

blijken de uiterste polen te zijn van één en dezelfde schaal, namelijk die waarmee wordt gemeten op welke manieren iemand zich gedurende die bezettingsjaren in uiteenlopende omstandigheden heeft opgesteld, hoe hij of zij geleefd heeft met de vijand. Slechts in uitzonderingsgevallen scoort iemand zó eenzijdig en constant dat men spreken kan van 'collaborateur' of 'verzetsman'.

Na de bevrijding stelden organisaties van het voormalig verzet normen vast om uit te maken wie tot hun gelederen gerekend konden worden. Men moest zich actief hebben ingezet ten nadele van de bezetter en niet ten nutte van zichzelf; bovendien werd dat geacht te zijn gebeurd in organisatorisch verband en (dus) met zekere regelmaat. Ook als aan deze voorwaarden was voldaan konden bepaalde 'negatieve' gedragingen alsnog tot afwijzing leiden¹⁰. Men ziet het, in deze opvatting maakt het bedrijven van één illegale verzetsdaad iemand dus nog niet tot 'illegaal werker'; maar dat was een naoorlogs probleem¹¹.

Ontstaan en ontwikkeling

Pas sinds 1943 kwam het verzet in Nederland goed op gang. Daarvoor zijn verscheidene redenen aan te voeren. Vaak wordt vermeld de omslag in de krijgskansen. Rings maakt duidelijk dat daarnaast de grotere repressie een minstens even belangrijke rol speelde bij het ontstaan van breder en georganiseerd verzet. Immers in landen waar die onderdrukking al meteen in volle omvang werd uitgeoefend (bijv. Polen), ontstonden ook vroeger grote verzetsorganisaties¹². In West-Europa en Nederland had het Duitse bewind aanvankelijk een vriendelijker gezicht. Juist de mede-Germanen dacht het met overtuiging en zachte drang in het nationaal-socialistische spoor te kunnen krijgen. De Nederlandse bevolking, niet aan oorlog gewend en sterk onder de indruk van de schijnbaar grenzeloze Duitse successen, wachtte de gang van zaken, zij het nogal wantrouwend, af; een houding die wel 'attentisme' wordt genoemd¹³. De haatgevoelens richtten zich nog voornamelijk op de NSB.

Ondanks en naast dit attentisme vindt men al vrijwel sinds het begin van de bezetting enkele eerste uitingen van verzet. Deze eerste protest- en verzetsdaden, hoe verschillend van aard ook (massale demonstratie ((Anjerdag, Februaristaking)), de eerste illegale vlugschriften, hulp aan ontvluchte krijgsgevangenen, sabotage) hadden gemeen dat er geen organisatie achter stond. Het waren veelal individuele en incidentele acties; de verontwaardiging jegens (bepaalde maatre-

gelen van) het bewind en het hulpbetoon aan zijn slachtoffers had nog geen vastere vorm gevonden.

De bezetter deed er ook vanaf de eerste bezettingsdag alles aan om de traditionele organisatorische structuren, die het geheel van versplinterde verontwaardiging hadden kunnen bundelen, zo snel mogelijk te ontmantelen of te kortwieken. Zo werd men bijv. beroofd van de eigen politieke partij, vakbond, pers en beroepsorganisaties. Ook de Nederlandse Unie, een organisatie binnen het kader van de nieuwe orde werd verboden, toen deze zozeer een verzamelcentrum van protest werd dat ze niet langer als mogelijk instrument voor de bezetter bruikbaar was. Tegen de tijd dat de repressie georganiseerd verzet nodig maakte, waren de vertrouwde, traditionele organisaties opgeruimd en kwam men alléén te staan voor heel drastische beslissingen.

Na de verbeterde geallieerde oorlogsperspektieven waren het, zoals gezegd, vooral de toegenomen en algemenere repressie in 1943 (studenten moeten zich voor arbeidsinzet melden, bevel tot hernieuwde krijgsgevangenschap van Nederlandse militairen) en de daarop volgende April-Mei-stakingen, die velen in hun directe omgeving confronteerden met de acute noodzaak van verzet en overtuigden van de mogelijkheid en zinvolheid van illegale activiteiten. Na mei 1943 vond er dus een stroomversnelling plaats: het aantal illegale periodieken en hun oplage namen beduidend toe, er ontstonden organisaties die op nationale schaal vervolgd werden en ook het georganiseerde gewapende verzet kwam van de grond; de vooral op de NSB gerichte onlust was omgeslagen in het besef dat de bezetter de ware vijand was¹⁴.

Verzetsmotieven

Naar de motieven die mensen hadden om in de 'illegaliteit' te gaan, is nog geen systematisch onderzoek verricht; de vraag is trouwens of zo'n onderzoek wel mogelijk is¹⁵. In de herinneringsliteratuur worden vooral vaderlandsliefde, plichtsbef en hulpvaardigheid benadrukt. Uit de stroomversnelling na mei 1943 en nog meer uit de grotere toeloop sinds de landing in Normandië, met name bij de nadering van de geallieerde legers in september 1944, blijkt dat voor velen de directe noodzaak van (illegale) hulpverlening en ook de nabijheid van de bevrijding groot gewicht in de schaal legden. Bovendien speelde natuurlijk de persoonlijke situatie een grote rol; als men bijvoorbeeld eenmaal ondergedoken was, kón de overgang naar actief illegaal werk een stuk gemakkelijker verlopen. Toch moest men, en daar dient alle nadruk op gelegd te worden, *zélf* die keuze doen en de stap ook metterdaad zetten.

Dat geldt ook voor personen die door de aard van hun beroep of maatschappelijke positie in staat waren en gevraagd werden een belangrijke bijdrage te leveren. Zo toont Sainclivier voor een Bretonse regio aan dat ambtenaren en metaalbewerkers relatief waren oververtegenwoordigd in het verzet daar¹⁶. De voortrekkersrol van communisten en gereformeerden in het Nederlandse verzet is bekend¹⁷. Een mogelijke verklaring daarvoor zou kunnen zijn de combinatie van een strenge ideologische afkeer van het nationaal-socialisme en het (clandestien) voortbestaan van hun kleine en zeer hechte traditionele organisaties.

Opvallender en belangrijker dan de relatieve oververtegenwoordiging van bepaalde groepen lijkt het gegeven dat in het verzet veelal mensen actief waren die vóór de oorlog nooit naar voren waren getreden en die afkomstig waren uit vrijwel alle politieke en religieuze richtingen, uit alle beroepen, maatschappelijke geledingen en uit alle opleidingsniveaus. Dat datzelfde geldt voor de collaboratie, bevestigt nog eens het uiteindelijk doorslaggevende belang van de *persoonlijke* beslissing.

Lage aantallen

Aan de deelneming aan het verzet lijken echter ook grenzen gesteld te zijn. Georganiseerd illegaal opereren betekent immers een geregelde behoefte aan schuiladressen, voeding (distributiebonnen), leiderschap, contacten, materialen en het in acht nemen van strenge veiligheidsregels. Na een harde leerschool (vergelijk bijvoorbeeld het oprollen van grote delen

van de vroege OD-organisatie) beperkten de meeste illegale groepen zich tot een kleine kring van betrouwbaren en organiseerden zij zich in kleine cellen, waarin een individueel lid zo weinig mogelijk contacten bij name kende.

Het aantal deelnemers aan het illegale verzetswerk is dan ook zeer beperkt geweest. De Jong komt met de nodige aarzeling tot een schatting van in totaal circa 25.000 vóór september 1944; het merendeel van hen hield zich bezig met meer dan één tak van illegaal werk. Op ongeveer vijf miljoen volwassen Nederlanders levert dat een percentage op van 0,5; vijf illegale werkers dus op duizend volwassenen, een verhouding die overeenkomt met van elders bekende lage getallen¹⁸.

Dat brengt ons, alweer, op het schema van de relatie tussen 'illegaliteit' en de rest van de bevolking. In het algemeen kan men zeggen dat de 'illegaliteit', zeker na mei 1943, op de sympathie van het grootste deel van de bevolking kon rekenen en dat vele tienduizenden (?) in toenemende mate bereid waren zonnodig te helpen en voor een deel ook werkelijk hielpen. Immers de voor verzet ongunstige geografische gesteldheid van Nederland noodzaakte tot opereren vanuit en gebruik maken van de 'legale', geregelde maatschappij. Het illegale verzet kon er zelfs niet buiten; zo kwam ook het illegale werk in ernstige moeilijkheden toen de Spoorwegstaking en de Duitse tegenmaatregelen het normale leven, waaronder de verbandingen en de bevoorrading, onmogelijk maakten¹⁹.

Het zwaartepunt van het illegale werk heeft in Nederland ongetwijfeld in de steden gelegen; met name Amsterdam werd voor vele landelijk werkende organisaties het centrum. Stad en platteland hadden overigens elk hun eigen voor- en nadelen als basis van verzetsactiviteiten. De stad was in het algemeen aantrekkelijker dan het platteland vanwege de betrekkelijke anonimiteit, de veelheid van contacten, het potentieel aan leider- en vakmanschap en de mogelijkheid onopvallend extra distributiebonnen 'los te maken'. Tegen de stad en vóór het platteland pleitten vaak de grotere bekendheid met elkaar – soms dekte een hele dorpsgemeenschap de hen bekende illegale activiteiten – als waarborg tegen ongewenste infiltratie, de geringere controle door de bezetter, de natuur als schuilplaats en met name in het laatste jaar van de oorlog het daar in ruimere mate aanwezige voedsel.

Het karakter van het Nederlands verzet

De sterke gerichtheid van het Nederlandse ondergrondse verzet op de bevolking uit

zich door het overheersen van de illegale pers en de verzorgingsillegaliteit, door Rings gerangschikt onder respectievelijk het polemische en het defensieve verzet²⁰. Koesterde de bevolking ten aanzien van het offensieve, gewapende verzet nogal eens de nodige bedenkingen – termen als avonturiers en onverantwoordelijke elementen vielen herhaaldelijk –, de illegale pers en de verzorgingsillegaliteit kregen veelal wel steun en bereikten op den duur een omvang en een ontwikkeling als nergens anders in Europa²¹. Deze vormen van illegaal verzet richtten zich op de versterking van de verzetsmentaliteit van de bevolking en op het lenigen van de nood van hen die door de bezetter werden vervolgd: onderduikers, joden, krijgsgevangenen, 'piloten', illegale werkers. De bevolking de waarheid te zeggen en de slachtoffers te beschermen, dat waren de wezenstrekken van het Nederlandse illegale verzet; het won, zoals vermeld, sinds mei 1943 veld, maar heeft in georganiseerde vorm nooit meer dan een fractie van de hele bevolking omvat.

Ideologie of mentaliteit?

Het is de vraag of men wel kan spreken van een 'ideologie van het verzet'. De diversiteit van de in Nederland sterk ontwikkelde illegale pers lijkt dat in eerste instantie te weerleggen. Vrij Nederland, Trouw, het Parool, de Waarheid, Je Maintiendrai en Christoffor, om de belangrijkste vertegenwoordigers van politieke en/of confessionele richtingen te noemen, ventileerden immers ieder heel eigen denkbeelden²². Toch is er een wezenlijk verschil met de elkaar verketterende zuil-organen van de jaren dertig. De uitzonderingstoestand van de Duitse bezetting leverde een illegale pers op, die bij alle verscheidenheid de nationale eenheid op de eerste plaats stelde en elkaars overige opinies in elk geval open en met respect bejegende.

Was hier enkel sprake van een zogenaamde negatieve eenheid, d.w.z. een eensgezindheid waarbij de onderlinge verschillen tijdelijk terzijde waren geschoven om met volle kracht de strijd tegen de Duitse bezetter te kunnen voeren? Er was, dunkt me, meer dan dat. Tijdens en door de bezetting waren de verschillende verzuilde bevolkingsgroepen dichter bij elkaar gekomen of liever, bijeen gedreven. De nieuwe ervaring dat men, hoe verschillend verder ook, in zijn houding tegen de fascistische praktijken van de Duitse bezetter inderdaad één was, maakte dat velen zich voor het eerst moreel met elkaar verbonden voelden. Samen streed men voor de door de nazi's vertrapte elementaire

waarden van rechtvaardigheid, verdraagzaamheid en menselijkheid. Dat besef uitte zich vaak in een nieuwe beleving van nationaal gevoel en werd dan verwoord als 'wij strijden voor Koningin en Vaderland, voor Nederland en Oranje', de nationale symbolen van die waarden. Daardoor ook werd men bereid zich in de blijkbaar verwante waarden van andersdenkenden te verdiepen. Dat in het verzet de politiek onervarenen overheersten, heeft die toenadering waarschijnlijk gemakkelijker gemaakt.

Ideën over toekomstig Nederland

In de illegale pers namen (naast de aansporingen tot verzet en het frontnieuws) bespiegelingen over 'hetgeen ons verbindt' en in het verlengde daarvan, over de naoorlogse situatie, over het 'Nieuwe Nederland', vooral na mei 1943 een steeds vooraanstaande plaats in. De illegale pers werd een broedplaats van ideeën. In die denkbeelden overheerste, bij alle eensgezindheid over de noodzaak om de bezetter te verdrijven en een vrije, onafhankelijke en democratische samenleving te herstellen, toch een afkeer van het 'oude' Nederland, het Nederland van de crisisjaren vooral.

Na het bereiken van het hoofddoel, de bevrijding van Nederland, zou volgens de meeste illegale bladen in elk geval geen copie van het vooroorlogse bestel mogen herrijzen; iets waarvoor overigens Trouw zich juist wel sterk maakte. Maar ook over de preciese aard van die als 'vernieuwing' aangeduide hervorming bestond onenigheid. Bladen als Vrij Nederland, Het Parool, Je Maintiendrai en Christoffor vonden elkaar in nogal ingrijpende politieke wensen, die voorgoed een einde moesten maken aan de gebreken van het oude politiek-maatschappelijke bestel. In plaats van de oude partijpolitieke versplintering zouden er enige grote politieke partijen moeten komen, los van confessie naar politieke inhoud gevormd, in elk geval een progressieve en een conservatieve. Die doorbraak van de 'antithese' zou mogelijk zijn als christenen en humanisten politiek samengingen (zoals in het verzet) op basis van het respect van de absolute, algemeen geldende normen Waarheid, Gerechtigheid en Naastenliefde. De regering zou, met name op economisch gebied meer macht moeten krijgen, om een slagvaardig beleid mogelijk te maken. Arbeid en kapitaal zouden gelijkwaardige partners moeten worden.

Bij al die hervormingsplannen stond voorop het realiseren van een maatschappij waarin sociale gerechtigheid heerste, met gelijke ontwikkelingskansen voor ieder-

een. En in dat onuitgewerkte idealistische streven naar een rechtvaardiger, beter 'Nieuw Nederland' kon iedereen zich wel vinden; er bestond algemeen een sterke behoefte aan een nieuw begin.

Toen na de bevrijding eerst in het zuiden²³ en later ook in het noorden²⁴ de oude structuren het wonnen van de vernieuwingsidealen, werden die laatste nogal eens getypeerd als 'eenheidsroes'. Die term duidt wel heel precies aan dat het verzet tegen de Duitse bezetter bij velen een gevoel van saamhorigheid had geschapen dat zij vóór 1940 niet hadden gekend. Ook na 1944/1945 misten zij dat gevoel node. Keer op keer vindt men oproepen, met name van oud-illegalen, om de verzetseenheid, de 'mentaliteit van het verzet' niet te vergeten; de gebrachte offers verplichtten tot blijvende trouw aan de verzetsidealen.

Aldus blijkt de 'ideologie van het verzet' meer een gevoel dan een stelsel van ideeën: de ervaring van kameraadschap in een strijd op leven en dood, het gevoel van morele en nationale eenheid, los van politiek, rang of stand; het besef samen te lijden, te vechten en zonodig te sterven voor een onbetwist goede zaak, kortom een intense en onvergelijkelijke ervaring.

Na de bevrijding

Bij de nadering van de bevrijding waren de verwachtingen hoog gestemd; aan de verwezenlijking van het Nieuwe Nederland kon worden begonnen. In verzets-

kringen dacht men zich daarbij vaak een vooraanstaande rol toe, al waren er velen die vonden dat met de bevrijding hun taak was beëindigd.

De periode rond de bevrijding en de overgangsfase naar geregelde verhoudingen waren zeer chaotisch. Gelijktijdig of vlak na elkaar vonden de volgende ontwikkelingen plaats: de 'nieuwe orde' van de bezetter ruimde het veld, geallieerde legereenheden arriveerden, de illegaliteit trad in de openbaarheid, de vooroorlogse lokale bestuurders meldten zich present en namens de 'Londense regering' trad in deze Bijzondere Staat van Beleg een voorlopig Nederlands Militair Gezag op.

Door het vastlopen van het front in het rivierengebied was deze overgangperiode vooral in het bevrijde zuiden van zeer lange duur. Pas na de bevrijding van het westen keerde de regering-Gerbrandy in mei 1945 in het land terug om spoedig plaats te maken voor de regering Schermerhorn-Drees. Na een periode van tijdelijke gemeenteraden en noodparlement vonden uiteindelijk in mei 1946 de eerste naoorlogse verkiezingen plaats voor Provinciale Staten en Tweede Kamer. Deze brachten in grote lijnen een herstel van de partijpolitieke constellatie van 1939.

In de overgangsfase (september 1944 - mei 1946) waren de definitieve structuren van 'Herrijzend Nederland' pas geleidelijk aan duidelijk geworden. Eerst werd men geconfronteerd met een ware menigte van tijdelijke, voorlopige, waarnemende en nood-overheden en -overheidsin-

stanties als bijvoorbeeld Militair Gezag en de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten, waarnemende burgemeesters en commissarissen, geassisteerd door colleges en commissies in alle maten en soorten. Ook op particulier terrein manifesteerde de reorganisatie van het politieke en maatschappelijke leven zich in deze periode in de vorm van dit soort tijdelijke noodverbanden: Nederlandse Volksbeweging, Sociaal-Democratische Vereniging, Vrienden van de Waarheid, Katholiek Staatskundige Vereniging, Comité's van Maatschappelijke Wederopbouw zijn daarvan enige voorbeelden.

Slechts in bepaalde gevallen, en dan nog voornamelijk in de door de nieuwe eenheidsvakbeweging bedreigde traditionele vakbeweging, vond direct en herkenbaar herstel van vooroorlogse organisaties plaats (ARP, CHU, RKWV, CNV, NVV). Wel mat men het nieuwe van de onderlinge samenwerking breed uit.²⁵ Ook nieuwe namen voor praktisch onveranderde organisaties (RKAB, PvdA, KVP) weerspiegelden het inspelen op de levende behoefte aan een nieuw begin.

Toch was het enthousiasme voor de 'vernieuwing' bij gebrek aan organisatie en een werkbaar program weer tamelijk snel bekoeld. Al in het voorjaar van 1945 bleek in het zuiden en kort daarna ook in het noorden dat de vernieuwing zich zou beperken tot het hier en daar bijvlijen en oliën van een oud en enigszins aangetast, maar vertrouwd en functionerend politiek en maatschappelijk bestel, waarvan men tenminste de feiten kende.

Hoe verging het de voormalige illegaliteit na de bevrijding? Bij gebrek aan voorstudie moet het hier bij een voorlopige schets van het algemene beeld blijven²⁶. Bij gebrek aan politieke eensgezindheid en een duidelijk eigen taak op lange termijn, was aan organisaties en instellingen van de voormalige illegaliteit (Gemeenschap van Oud-Illegale Werkers Nederland, Grote Adviescommissie van de Illegaliteit) slechts een korte periode van invloed beschoren op terreinen die hun specifieke geschiktheid vereisten. Zo werden oud-illegalen vrij intensief betrokken bij het arresteren van politiek verdachten, bij de zuivering en bij de bijzondere rechtspraak²⁷. Diverse 'illegale' periodieken zetten hun bestaan na de bevrijding legaal voort, sommige tot op de dag van vandaag, bijvoorbeeld Vrij Nederland, De Waarheid, het Parool en vele plaatselijke bladen. Ook de zorg voor verzetslachtoffers ging na de bevrijding door en is, wettelijk geregeld sinds 1947 (Wet op het Buitengewoon Pensioen) een blijvende taak gebleken, uitgevoerd door eigen instellingen als de Stichting 1940-1945.

De organisaties van voormalige illegale werkers hebben zich sinds de bevrijding ontwikkeld tot een brede verzameling van weer gespecialiseerde groepsverenigingen²⁸. Een vertegenwoordigende organisatie van (de) voormalige illegale werkers is wel steeds nagestreefd maar nooit gerealiseerd. Deze verenigingen hebben vooral een interne sociale functie. Ze onderhouden het contact tussen de leden, o.a. door het uitgeven van eigen bladen en door het houden van reünies en herdenkingsbijeenkomsten. Sommige van deze bladen propageren ook het bewaren van de mentaliteit van het verzet en roepen op tot 'geestelijke weerbaarheid'²⁸. In voorkomende gevallen wendde deze organisaties zich ook tot de publieke opinie of tot de overheid, met name in zaken waarbij nationale waarden in het geding zijn; men denke aan de strijd tegen het (neo-)fascisme, aan de onrust over de 'Damslapers' op het Nationale Monument en aan de gevallen van mogelijke vrijlating of niet-vervolg van oorlogsmisdadigers.

Persoonlijke frustratie na de oorlog

De verwerking van de Tweede Wereldoorlog duurt tot op de huidige dag voort. Dat geldt in het bijzonder voor de voormalige illegale werkers, en heel in het bijzonder voor de door de oorlog getroffen³⁰. De sfeer van de jaren na de bevrijding heeft die verwerking aanzienlijk bemoeilijkt³¹. Nauwelijks waren de voormalige illegale werkers goed en wel bovengronds gekomen of zij waanden zich weer in de oude 'vooorlogse' orde, waartegen velen van hen zich zozeer hadden afgezet (dit gold nog sterker voor die illegale werkers die pas later uit de Duitse kampen of na hun inzet als stoottroep uit Indië naar Nederland terugkeerden). De 'baantjesjagerij', de 'vriendjespolitiek' en de bureaucratie, die in de overgangsfase inderdaad zeer omvangrijk waren, leken niet weg te zijn geweest. Velen raakten verbitterd: nu leek iedereen wel in het verzet te hebben gezeten: de zuivering scheen hen een farce: de meeste oude functionarissen waren gewoon op hun zetels gehandhaafd. Wederopbouw was het parool; het land lag in puin en de handen moesten uit de mouwen, aanpakken was de boodschap. Kort daarop dienden zich ook de Indonesische kwestie en de koude oorlog aan. Tijd voor begrip voor de frustraties of problemen van voormalige illegale werkers was er nauwelijks; ook zij zelf wilden veelal de ellende van de oorlog en de frusterende nasleep ervan vergeten en gingen meteen weer hard aan het werk.

Al vrij snel na de bevrijding ontstond er een duidelijke oorlogsmoeheid in de

publieke opinie; de zuivering, en de berechting van oorlogsmisdaden moesten niet te lang duren en mochten de wederopbouw niet in de wielen rijden³². Het woord 'illegaliteit' begon steeds vaker irritaties te wekken; men vond dat die oorlog nu maar eens voorbij moest zijn. De oorlog werd verdrongen en de verwerking ervan uitgesteld.

Pas in de jaren zestig begon de terugslag³³. De vier jaren beslaande televisieserie van dr. L. de Jong 'De Bezetting', de activiteiten van Simon Wiesenthal en Het Eichmann-proces confronteerden velen weer voor het eerst sinds vijftien jaar met de oorlog; voor de naoorlogse generatie was het meestal de allereerste kennismaking. Sindsdien is de verwerking van de oorlog doorgegaan: o.a. de opkomst van neo-nazi's en de voorgenomen vrijlating van de 'Drie van Breda' maakten heel wat emoties los, ook in de publieke opinie. Eenmaal op oudere leeftijd, kregen vele oud-illegale werkers voor het eerst weer tijd voor zichzelf en de oorlogservaringen kwamen boven. Er kwam een stroom van persoonlijke oorlogsgetuigenissen op gang die nog steeds voortduurt; men wilde zijn ervaringen van zich afschrijven en laten zien hoe erg het was geweest. Menige voormalige illegale werker kwam alsnog fysiek of psychisch in problemen en er volgde een verlate golf van aanvragen om hulp. De spanningen en ontberingen van verzet en vervolging eisen nog steeds hun tol.

Bij alle maatschappelijke continuïteit vormt zo de bezettingsperiode voor velen, oud-illegaal werker of niet, een breuk in het persoonlijke bestaan en is zij ook in die zin 'een tijd om nooit te vergeten'.

noten

1. Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde kerken, van haar voorgangers en leden in het verzet tegen het nationale socialisme en de Duitse tyrannie*, Kampen 1950.
2. Nuttige literatuuropgaven zijn te vinden in de geannoteerde bibliografie van de bibliothecaris van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) C. Stuhldreher in *Bericht van de tweede wereldoorlog*, deel 6 (1971), pp. 2739-2741 en in het overzicht van J. Verseput in *Kleio* jg. 23 (1982), nr. 3, pp. 6-8.
Uitputtende opsommingen, ook van lokale literatuur, verschaft de rubriek 'tweede wereldoorlog' van het jaarlijks verschijnende *Repertorium van boeken en tijdschriften betreffende de geschiedenis van Nederland*. Twee belangrijke publicaties van de kant van het voormalig verzet zijn: *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd*, 4 dln., Arnhem/Amsterdam 1948-1955 en *Het Grote Gebod, Gedenkboek van het verzet in LO en LKP*, 2 dln., Kampen/Bilthoven 1951 (ongewijzigde herdruk in 1972). *Dagboekfragmenten 1940-1945*, 's-Gravenhage 1954 vormt een bloemlezing uit op het RIOD gedeponeerde dagboeken; diverse gemeentearchieven bewaren lokale dagboeken uit die periode.
3. Bijvoorbeeld P.J. Bouman, *De April-Meistakingen van 1943*, Den Haag 1950; B.A. Sijes, *De Februaristaking, 25-26 februari 1941*, Den Haag 1954; A.J.C. Rüter, *Rijden en Staken 1940-1945*, Den Haag 1960; J.C.H. de Pater, *Het schoolverzet 1940-1945*, Den Haag 1969.
4. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, deel 1 - 10B, 's-Gravenhage 1969-1981.
5. Vgl. J.C.H. Blom, *The second World War and Dutch society; continuity and change*, in: *Britain and the Netherlands*, vol. VI, pp. 228-248; deze werkte de continuïteitsthese voor Nederland uit aan de hand van een analytisch-model dat A. Marwick eerder ontwierp om de sociale veranderingen als gevolg van de twee wereldoorlogen te meten.
Blom noemt ook eerdere Nederlandse publicaties die continuïteit suggereerden. Ook op en naar aanleiding van het in 1980 gehouden congres van het Nederlands Historisch Genootschap in Rotterdam over het thema 'Herrij-

- zend Nederland, 1944-1950' vond verdere discussie plaats. De daar gehouden lezingen vindt men in de *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 96(1981), afl. 2. Reacties daarop o.a. in commentaren in het NRC-Handelsblad.
6. J.R. Haringman, Geschiedenisboeken en verzet 1940-'45, in *Basis, officieel orgaan van de Stichting Geestelijke Weerbaarheid*, 13(1982), no.5/6 (15 maart 1982), pp.47-51.
 7. De Jong, a.w., deel 7, p.1029 e.v.
 8. Werner Rings, *Leven met de vijand. Aanpassing en verzet in Hitlers Europa 1939-1945*, Amsterdam 1981 (vertaling van de duitsstalige uitgave van 1979).
 9. L. de Jong, *Zwischen Kollaboration und Résistance, Probleme des Zweiten Weltkrieges*. Red. A. Hillgruber, Köln 1967, p.252; aldus geciteerd bij Rings, a.w., p.391.
 10. Ballotage-reglement van de Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland; De Jong past grotendeels dezelfde maatstaven toe.
 11. Deze thematiek hoop ik te behandelen in het proefschrift, waaraan ik sedert 1980 werk; zie daarvoor noot 26.
 12. Rings, a.w., pp.286-287.
 13. G. Hirschfeld, Collaboration and attentism in the Netherlands 1940-1941, in: *Journal of Contemporary History*, 16(1981), pp. 467-486.
 14. Vgl. A.H. Paape, De betekenis van de tweede wereldoorlog voor Nederland, *Bericht van de tweede wereldoorlog*, deel 6 (1971), p.2735.
 15. Paape, a.w., 2735-2736; De Jong, *Het Koninkrijk* ..., deel 7, pp.1076-1079.
 16. J. Sainclivier, Sociologie de la résistance: quelques aspects méthodologiques et leur application en IIIe-et-Villaine, in: *Revue d'histoire de la Deuxième Guerre Mondiale*, 30(1980), pp.33-74.
 17. De Jong, a.w., deel 7, pp.1049-1050.
 18. Rings, a.w., p.276 citeert weliswaar twee verschillende, maar beide onveranderlijk lage, percentages voor Frankrijk van 2% en 0,15%, ook berekend op de volwassen bevolking.
 19. L. de Jong, a.w., deel 10B, eerste helft, p.449.
 20. Rings, a.w., pp.217 e.v., 230 e.v.
 21. Rings, a.w., pp.223-225, 394, 238-242.
 22. Zie bijvoorbeeld de op de naoorlogse problematiek gerichte bloemlezing *Visioen en werkelijkheid. De illegale pers over de toekomst der samenleving*, red. B. Bakker e.a., z.pl., z.j. Een geannoteerde bibliografie van de illegale pers biedt L.E. Winkel, *De ondergrondse pers 1940-1945*, Amsterdam 1954. Een bloemlezing van artikelen geeft *Het woord als wapen, keur uit de Nederlandse ondergrondse pers 1940-1945*, red. R.S. Zimmerman-Wolf, 's-Gravenhage 1952. Van de illegale nummers van Trouw, Vrij Nederland en De Waarheid bestaan volledige of representatieve heruitgaven in boekvorm.
 23. Daarover handelen A.F. Manning, 'Het bevrijde Zuiden': Kanttekeningen bij het historisch onderzoek, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 96(1981), pp. 184-204; J.L.G. van Oudheusden en J.A.M. Verboom, *Herstel- en vernieuwingsbeweging in het bevrijde zuiden*; Eindhoven, 's-Hertogenbosch en Waalwijk 1944-1945. Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland, deel 48, Tilburg 1977; Henk Termee, *Nijmegen frontstad, september 1944 - mei 1945; politiek en vakbeweging*. Gelders Historische Reeks, deel 13, Zutphen 1979.
 24. Zie daarvoor H.M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*, Amsterdam 1955; Jan Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging*, Deventer 1978; F.J.F.M. Duynstee en J.L.J. Bosmans, *Het kabinet Schermerhorn-Drees 24 juni 1945 - 3 juli 1946*. Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945, deel 1, Assen-Amsterdam 1977.
 25. Zie o.a. Wil Klaassen, De vakbeweging in het bevrijde Maastricht (september 1944 - augustus 1945), in: *Jaarboek voor socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, 1979, pp. 225-286.
 26. Sinds 1980 werk ik onder begeleiding van prof. dr. A.F. Manning aan een promotie-onderzoek met de werktitel 'De voormalige illegaliteit in het bevrijde zuiden, september 1944 - mei 1945; samenstelling, plaats en invloed'.
 27. Zie voor deze thema's in het algemeen K. Groen, *Landverraders wat dezen we met ze? Een documentaire over de bestraffing en berechting van NSB-ers en kollaborateurs en de zuivering van pers, radio, kunst, bedrijfsleven na de tweede wereldoorlog*, Baarn 1974 en A.D. Belinfante, *In plaats van Bijltsjesdag. De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de tweede wereldoorlog*, Assen 1978.
 28. Voor een overzicht, zie Chr. Jacobs-Stam, *Oorlog, een breuk in het bestaan. Achtergrond en problemen van door de oorlog getroffen*, Deventer 1981, pp. 101-103.
 29. Zie *Basis, officieel orgaan van de Stichting Geestelijke Weerbaarheid*, Hilversum 1 (1970). Deze Stichting is in 1969 opgericht door de Nationale Federatieve Raad van het Voormalig Verzet Nederland (NFR-VVN), de Nederlandse Vereniging van Expolietieke Gevangenen (Expogé) en het Veteranen Legioen Nederland.
 30. Voor het onderwerp oorlogsgetroffenen, zie het aangehaalde, algemene, en voor een breed publiek geschreven werk van Jacobs-Stam en, nogal specialistisch, de dissertatie van J. Bastiaans, *Psychosomatische gevolgen van onderdrukking en verzet*, Amsterdam 1957.
 31. Bastiaans, a.w., p.168; Jacobs-Stam, p.41.
 32. Vgl. J.C. Blom, Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland (1945-1950), in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 96(1981), pp.318-319.
 33. Deze alinea is een korte samenvatting van Jacobs-Stam, a.w., pp. 43-44.

In bovenstaand artikel wordt de rol van de vrouw in het Nederlandse verzet niet genoemd.

'De in de jaren dertig bestaande maatschappelijke rolverdeling werd in het verzet gecontinueerd. Voor de doorsnee vrouw was derhalve een dienende en verzorgende taak weggelegd. Haar werk in de illegale organisaties beperkte zich tot de typisch 'vrouwelijke' werkterreinen: voedsel bereiden, koffie zetten en serveren - maar wel onderdanig de kamer verlaten wanneer de besprekingen van de heren begonnen - typen, en vooral koerierswerk. De attributen waarmee zij haar koerierswerk verrichtten, de korsetten en de kinderwagens, kunnen terecht als symbool van het vrouwelijk illegaal werk worden beschouwd.'

Madelon de Keizer, recensie in NRC-Handelsblad (13 dec. 1980) van: Bob de Graaff en Lidwien Marcus, *Kinderwagens en korsetten. Een onderzoek naar de sociale achtergrond en de rol van vrouwen in het verzet, 1940-1945*. Bert Bakker, f 19,50.

Hierover gaat ook het werk van Marjan Schwegman, *Het Stille Verzet; vrouwen in illegale organisaties, Nederland 1940-1945*. SUA, f 8,-, (ingezonden mededeling van de dames van de redactie).

Onderwijs in het Derde Rijk en bezet Nederland

S.N. Temming

Als laatste van een serie artikelen over allerlei aspecten van fascisme en nationaal-socialisme behandelt drs. S.N. Temming in dit stuk de onderwijspolitiek en -praktijk in het Derde Rijk en Nederland. Voor het nationaal-socialisme waren onderwijs en opvoeding belangrijke instrumenten om de beweging haar totalitaire karakter te geven. Hier lag immers de mogelijkheid om de jeugd te winnen. Zo ook bouwde de NSDAP sterke en actieve jeugdorganisaties op en vervulden veel jeugdigen functies binnen de partij: 'Macht Platz, ihr Alten' was een der slogans waarmee het establishment van de Weimarpubliek werd bestreden.¹⁾

De auteur is docent aan MO-opleidingen in Amsterdam en Utrecht.

Bij zijn beschrijving van wat er gebeurde in het Nederlandse onderwijs tijdens de bezetting en het Duitse tijdens het Derde Rijk komt het universitair onderwijs niet aan de orde.

Inleiding – over de rol van onderwijs in het nationaal-socialisme

Bij de nationaal-socialistische omwenteling hoorde een hervorming van de scholen en universiteiten. Nationaal-socialistisch theoreticus van deze onderwijshervorming was onder andere de voormalige liberale onderwijzer Ernst Kriek. Kriek verbond fantasieën over een Platonische tucht- en ordestaat, waarin geen autonome vorming of leervrijheid bestond, met de eis het onderwijs met volkse nationalistisch-politieke ideeën te doordringen. Alfred Baümler, een tweede theoreticus opsteerde voor een 'politieke school', waarin politieke vorming en gewenning aan het Führerprincipe een autoritair-volkse opvoeding gestalte moest geven. Sinds 1933 zagen talloze geschriften het licht, die zich bezig hielden met deze volks-nationale omvorming van het onderwijs. Gelijkschakeling van leerkrachten en leerplannen en wereldbeschouwelijke indoctrinatie van de leerlingen waren daarin de trefwoorden. Soms werden de leraren daarbij afgeschilderd als de 'Führer und Erzieher der Nation'.²⁾

Het nationaal-socialisme heeft op twee manieren geprobeerd het onderwijs in dienst van de totalitaire heerschappij te stellen: in de eerste plaats door vakken die relevant waren voor de rassenleer, de theorieën over volk en politiek zoals geschiedenis, germanistiek, biologie, geografie en sport voorop te stellen, ten tweede door de oprichting van nationaal-socialistische elitescholen die meer dan de andere scholen de leerlingen in nationaal-socialistische geest moesten opvoeden tot toekomstige leiders. Dit alles werd ondersteund door de uitschakeling van de jeugdbeweging en het creëren van een monopoliepositie voor de Hitlerjugend.

Veelvuldige conflicten tussen de partij, de staat en de Hitlerjugend bepaalden voorts nog deze nationaal-socialistische poging het onderwijs en de opvoeding te hervormen en stelden er de grenzen aan. Deze competentiegeschillen werden nog versterkt door inhoudelijke problemen over de vraag wat nu eigenlijk de nationaal-socialistische wereldbeschouwing als verbindend element en onderwijsprincipe was. Het hielp weinig, dat in talrijke brochures en geschriften pogingen werden ondernomen om bijvoorbeeld het geschiedenisonderwijs in nationaal-socialistische geest te reviseren. Dit leidde wel tot fraaie staaltjes. Zo werden de Griekse cultuur

'vernoordelijkt', Sparta verheerlijkt, Caesar en Augustus tot moderne 'Führer' verheven en de Joden tot intriganten van de wereldgeschiedenis uitgeroepen. Geschiedenis mocht alleen nog maar *met de ogen van het bloed* gezien worden, onder het perspectief van het leidersbeginsel van de eigen tijd en zij moest voornamelijk de politieke, geestelijke en mentale uitrusting van het volk dienen. Een dergelijke pseudo-wetenschappelijke systematisering van het geschiedbeeld was ten dode opgeschreven en bleef als geloofsverkoniging steken in eenzijdige politieke pedagogie.

De betrekkelijk korte duur van de nationaal-socialistische heerschappij, de voortdurende competentiegeschillen tussen staat, partij en Hitlerjugend en de mislukte poging de geschiedenis op een acceptabele manier in nationaal-socialistische zin te hervormen hebben een volledige geslaagde nationaal-socialistische revolutie in het onderwijs in de weg gestaan, maar dat neemt niet weg dat er belangrijke resultaten zijn bereikt. De aanpassing en gelijkschakeling van het docentencorps en de acceptatie daarvan door de ouders onder druk van het regiem mogen een succes genoemd worden, evenals de indoctrinatie van de jeugd. Het vlagvertoon, de militaristisch aandoende kampen voor de jeugd, de heroïsche legenden en de vereenvoudigde zwart-witschilderingen stonden daar borg voor. Deze hervorming en manipulatie van het onderwijs vormden echter slechts één facet van de pogingen van het nationaal-socialisme via het onderwijs een totalitaire greep op de maatschappij te krijgen. Een tweede facet waren de elitescholen.

De stichting van elitescholen door de nationaal-socialisten is een typerend voorbeeld van de wijze waarop steeds opnieuw de staat en de partij in het regiem om de voorrang vochten. Waar het normale onderwijs, zoals hierboven geschetst, door de staat genazificeerd werd, bleef er bij de partij behoefte bestaan aan een eigen onderwijsvorm, een elitevorm. In vier verschillende inrichtingen moest het nationaal-socialistisch leiderskorps van de toekomst worden opgeleid. Al in 1933 werden de eerste Ordensburgen gesticht en verschenen de eerste Nationalpolitischen Erziehungsanstalten, de Napolas. Sinds 1937 bestonden er Adolf-Hitler-Schulen (AHS) en in 1941 werd nog de zogenaamde Hohe Schule van Alfred Rosenberg

gesticht.³⁾

De Napolas waren internaten voor jongens van 10 tot 18 en vormden een soort tussentype, omdat zij enigszins aansloten bij de Pruisische kadettenscholen, waarvan er 3 als Napolas werden overgenomen. Het programma was gericht op de vorming van een militaire geest, de vermenigving van Pruisische en nationaal-socialistische waarden en de opvoeding tot moed, dienstbaarheid en eenvoud. De leiding was afkomstig uit SA en SS. De Napolas stonden in tegenstelling tot de andere nationaal-socialistische onderwijsinstellingen, onder toezicht van het ministerie. De gevolgen waren dan ook hier talrijke competentieconflicten, hetgeen deze scholen in de ogen van de partij in waarde deed verminderen. In de loop der jaren groeide hun aantal toch tot boven de dertig en werden er Napolas in bezette gebieden gesticht, waaronder Nederland. Tenslotte werden zij voor meisjes opengesteld.⁴⁾ Kenmerkend voor de Napolas bleef de eerder genoemde pseudo-militaire en nationaal-socialistische opleiding. Heel duidelijk was de sterke gerichtheid van de Napolas op de komende oorlog, waarin grote behoefte aan officieren zou bestaan. Competitiegeest, oorlogszuchtige indoctrinatie en fysieke training met eigen paarden, motoren, autos en zweefvliegtuigen stonden dan ook op het lesrooster. Hier werd oud en nieuw militarisme, conservatief-nationalisme en nationaal-socialisme in oorlogsvoorbereiding met elkaar verbonden.

Zo niet op de Adolf-Hitler-Schulen. Daar werden 12 tot 18-jarigen opgeleid om in de toekomst als partijfunctionarissen te gaan dienen. Partijtscholingsfunctionarissen werden hier intensief ingeschakeld. Aan voormalige leerlingen van de Hitler-scholen werd ook een taak toegedacht op de gebieden waar de nationaal-socialistische propaganda door de autoriteiten, uit kerkelijke of buitenlandse politieke overwegingen, niet voldoende intensief bedreven was. De partij nam hier over wat de staat niet kon en dat werd een voedingsbodem voor conflicten tussen die partij en de staat. Overigens was dit slechts een van de vele redenen tot conflicten tussen die twee over de Hitlerscholen. De financiering van deze internaten liep geheel 'vrijwillig' via bijdragen van de ouders aan de zogenaamde 'Adolf-Hitler-Spende'. De leerlingen waren volledig onderworpen aan de partij, die hen van school kon verwijderen, terwijl de ouders niet het recht hadden een kind van school te nemen zonder toestemming van partijfunctionarissen. Jaarlijks werden door partijleden of Hitlerjugendleiders in de verschillende gouden twaalfjarigen met bijzondere leiderscapacitei-

ten, die 'erfelijk gezond' en 'rasrein' waren, uitgezocht. Intelligentie en kennis speelden nauwelijks, sociale herkomst helemaal geen rol. Slechts een klein percentage van hen werd na zware fysieke en politieke testen door verschillende instanties op 20 april (de verjaardag van Hitler) tot de school toegelaten. Vier vijfde van de toegelaten kinderen bleek in de praktijk uit de burgerlijke middenstand te komen. In het streven steeds meer posten door de nationaal-socialistische elite te laten bemannen gingen intelligentie en kennis een steeds belangrijker selectiecriteria vormen. Deze tendens zette zich voort in de keuze van schoolboeken en leerkrachten. Die laatste behoorden deels tot door de NSDAP betaalde partijleiders en bekleedden hoge rangen in de Hitlerjugend.

Als vooropleiding tot de Ordensburgen moesten de Hitlerscholen door nieuwe methodes en lesprogramma's, zelfs door de bouwstijl van de instituten, de nationaal-socialistische revolutie in cultuur en opleiding vertegenwoordigen. In de kazernes-achtige en op burchten gelijkende scholen – waarvoor op papier 'fraaie' ontwerpen werden gemaakt, die hoogst zelden werden uitgevoerd – heerste militair-sportieve tucht en werd politieke vorming gegeven in 'kernvakken' als biologie, volkskunde, kennis van het buitenland en vakken die de leerlingen moesten opleiden tot bestuursambtenaren van de nationaal-socialistische Nieuwe Orde. De nieuwe methoden bestonden uit geleide discussies waarvan de conclusies bij voorbaat vast stonden, uit de instinctieve beoordeling van de leerlingen in plaats van rapporten en uit practica die de leerlingen volgden in de veroverde westelijke en oostelijke gebieden die deze jonge 'Führer' eens als *fanatisch ausgerichtete Techniker der Herrschaft* zouden besturen.⁵⁾

Hoewel deze plannen in de praktijk nauwelijks uitgevoerd zijn, blijkt uit het een en ander wat de bedoelingen waren met het nationaal-socialistisch imperium na de oorlog. Dat gold zeker ook voor de Ordensburgen.

Aan de Ordensburgen zouden voormalige leerlingen van de Napolas en de Hitlerscholen – uiteraard niet alle, maar speciaal geselecteerde – een vervolgopleiding krijgen door verschillende van deze instituten te bezoeken. Toelatingsvoorwaarden vormden ook een proeftijd in arbeids- en militaire dienst, én het vervullen van een leidende positie in de partij. Pas dan was opname van een kandidaat in de nieuwe elite van de natie mogelijk.

De opleiding aan de Ordensburgen zou drie jaren moeten gaan duren – in de oorlog werd aan die tijdsduur niet strikt de

hand gehouden – en vooral gewijd zijn aan rassenbiologische en ideologische scholing. Vervolgens werd een Ordensburg bezocht waar het zwaartepunt op de sportief-fysieke training lag, in de vorm van bergbeklimmen, schieten, parachutespringen en dergelijke. De laatste maanden van de opleiding zouden aan de inmiddels gerestaureerde 'Marienburg' doorgebracht worden (een symbolische verwijzing naar de Duitse ridderorden), waar het programma zich vooral richtte op politieke vorming ten aanzien van de *Ostfrage*.⁶⁾ Daarmee was de opleiding voor de toekomstige elite van de nationaal-socialistische Nieuwe Orde voltooid.

De grondlegger van deze opleiding, Robert Ley, heeft zijn ideeën onder invloed van Himmler en de SS steeds meer aangepast.

Terwijl er een reeks van bonkige Ordensburgen werd gebouwd in de neogermaanse stijl, slaagde Rosenbergs schepping, de Hoge School, er niet in de haar toegedachte rol van nationaal-socialistische universiteit te spelen. De feestelijke stichting ervan in 1941 luidde een periode in, waarin veel werd bedacht om de Duitse wetenschap een volledig nieuwe oriëntering te geven. Plannen werden gemaakt voor een Instituut voor Arische Contemporaine Geschiedenis, voor Rassenleer en tot Onderzoek van de Vrijmetselarij. Trots was Rosenberg vooral op de *Bibliothek zur Judenfrage*, waarvan het bestand geroofd was in de bezette gebieden. Overigens is aan deze Hoge School, die eveneens door competentiegeschillen en de oorlogsgebeurtenissen nimmer echt uitgebouwd kon worden, door de nationaal-socialisten veel minder aandacht geschonken, dan aan de bestaande universiteiten. De gelijkenschakeling daarvan had volledige prioriteit, maar dat valt buiten het bereik van dit artikel.

Na zo een indruk te hebben gegeven van wat de nationaal-socialisten in eigen land met het onderwijs voor hadden, is thans het moment gekomen om onze blik te richten op Nederland en het Nederlandse onderwijs tijdens de bezetting, immers het eigenlijke onderwerp van dit artikel. Ook voor de Nederlandse situatie zal eerst gekeken worden naar de pogingen tot gelijkenschakeling van het bestaande onderwijs. Vervolgens zal enige aandacht besteed worden aan experimenten met specifiek nationaal-socialistische vormen van onderwijs.

Het Nederlandse onderwijs tijdens de bezetting 1940-1945

Het om militair strategische redenen bezette Nederland zou in de Duitse conceptie, naast het leveren van een zo groot mogelijke economische bijdrage aan de Duitse oorlogsinspanning, in nationaal-socialistische geest moeten worden heropgevoed om uiteindelijk in het Nieuwe Europa een steunpilaar voor het Derde Rijk te vormen. Deze *gelijkschakeling* moest geleidelijk gestalte krijgen door onophoudelijke maar voorzichtige pressie, zó discreet uitgeoefend dat Nederlanders dat proces nimmer als geheel konden overzien en bijna als vanzelfsprekend de zegeningen van de Nieuwe Orde zouden gaan aanvaarden. Verzet daartegen moest krachtig worden bestreden.⁷⁾

De onderwijssector was voor die gelijk-schakeling bij uitstek van belang en is een duidelijk voorbeeld hoe de bezetter daaraan gestalte trachtte te geven, overigens zonder het gestelde doel te bereiken.

a. Het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen

Na de capitulatie ging overeenkomstig het Landoorlogreglement het hoogste gezag over in handen van de bezetter in de persoon van Rijkscommissaris Arthur Seyss Inquart, die op 29 mei 1940 zijn ambt aanvaardde. Onder hem ressorteerde een viertal Duitse commissarissen-generaal, die op hun beurt de Nederlandse secretarissen-generaal, – de plaatsvervangende departementshoofden, na het uitwijken van de Nederlandse regering naar Londen – controleerden. Zij moesten de verordeningen die de Rijkscommissaris met kracht van wet kon uitvaardigen ten uitvoer brengen.⁸⁾

Secretaris-generaal van het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in de eerste maanden van de bezetting was prof. dr. G.A. van Poelje. Deze werd op 30 augustus 1940 ontslagen door de bezetter vanwege een conflict over de viering van de verjaardag van de koningin op 31 augustus.⁹⁾ Tijdelijk waarnemer werd mr. H.J. Reinink, chef van de afdeling Hoger Onderwijs van het departement, die vanwege zijn weigering het tot dan toe gevoerde beleid te veranderen eveneens werd ontslagen.¹⁰⁾

Nog tijdens zijn korte ambtsperiode vond de eerste anti-Joodse maatregel van de bezetter zijn beslag. Op 30 september 1940 berichtte de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken dat de bezetter had bepaald, dat Joden niet langer in overheidsdienst mochten worden aangenomen of bevorderd, ook niet in privaatrechtelij-

ke lichamen waaraan de overheid deelnam. Behalve aan scholen uitsluitend bestemd voor Joodse leerlingen, mochten geen Joodse leerkrachten meer worden aangesteld. Dit bleek een inleidende maatregel, want nadat op 3 oktober per circulaire opgave werd gevraagd van het Joodse personeel in overheidsdienst via de zogenaamde *Ariëverklaring* werd per 23 november 1940 bepaald, dat Joden niet alleen niet langer in overheidsdienst mochten worden aangenomen of bevorderd, maar dat alle reeds in dienst zijnde Joodse ambtenaren werden ontslagen.¹¹⁾ Hoewel deze bepaling in strijd was met artikel 5 van de Nederlandse grondwet, werd er noch door het departement noch door onderwijskringen op grote schaal tegen geprotesteerd. De beroering was nog het grootst in de universitaire wereld. Een beroemd geworden protestrede maakte de Leidse hoogleraar mr. P.B. Cleveringa tot tolk van diegenen, die deze schending van de grondwet in machteloze woede moesten laten passeren.¹²⁾

Na het vertrek van mr. Reinink kwam zijn opvolging aan de orde. Seyss Inquart wilde volledige gelijk-schakeling in het Nederlands onderwijs en dat hield in dat er voor bijzonder onderwijs geen plaats meer zou zijn. Daarom stuitte de kandidatuur van de door Mussert gepousseerde mr. R. van Genechten op bezwaren bij de Rijkscommissaris. Van Genechten, leider van het 'Opvoedersgilde' van de NSB zou naar zijn mening te veel weerstand wekken en bovendien gebonden zijn aan het onderwijsprogramma van de NSB. Dat programma was opgesteld door dr. H.W. van der Vaart Smit en ging uit van de gedachte, dat het bijzonder onderwijs de grondwettelijke gewaarborgde onafhankelijkheid moest verliezen binnen de nationaal-socialistische staat, maar dat althans voorlopig de bijzondere scholen in stand gehouden zouden worden.¹³⁾

Nog op 22 september 1940 was een programcommissie van de NSB tot de conclusie gekomen, dat het lager onderwijs in drie 'corporaties' samengevoegd moesten worden: een 'algemeen Christelijke', een katholieke en een protestante. Zij zouden de richtlijnen van het departement moeten volgen. Dit 'drie-zuilen-stelsel' werd door de bezetter zonder meer verworpen. Men koos voor de denkbeelden van de Amsterdamse hoogleraar in de Germanistiek dr. J. van Dam, sympathisant van de Nieuwe Orde en voorstander van staats-onderwijs en het verdwijnen van het bijzonder onderwijs. De staat zou alle benoemingen aan zich moeten trekken en het onderwijs zou in een geest van volkseenheid en verbondenheid met Duitsland moeten worden gegeven.¹⁴⁾

Op 26 november 1940 werd het departe-

ment van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen gesplitst in een departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming en een Departement van Volksvoorlichting en Kunsten.¹⁵⁾ Onder het wakend oog van de SS-er dr. H. Schwarz, belast met het toezicht op onderwijs en kerken, kreeg Van Dam de zorg voor alle zaken betreffende de scholen voor openbaar en bijzonder onderwijs. Zijn opdracht was de gelijk-schakeling tot stand te brengen. Van Dam's zwakke persoonlijkheid – zijn bijnaam luidde Piet Pudding – zijn gebrek aan departementale ervaring, de hoge eisen van de bezetter en het leidzame verzet van weerspannige ambtenaren op zijn departement en onderwijskrachten in het veld, die vasthielden aan hun beginselen en de Nederlandse traditie, deden hem een zwalkende koers varen.

De beschrijving van dat beleid, gericht op gelijk-schakeling, valt daarom grotendeels samen met het verzet ertegen uit grote delen van de onderwijswereld.

b. Het algemeen lager en voortgezet onderwijs

Op 17 mei 1940 had Van Poelje alle scholen opgeroepen het onderwijs te hervatten in Nederlandse geest en naar Vaderlandse traditie, overigens met strikte inachtneming van de plichten tegenover de bezetter. De houding die het personeel zou moeten aannemen in geval van een bezetting was in 1937 door de Raad van Ministers vastgelegd in de zogenaamde *Aanwijzingen*, maar helaas ontbrak op de meerderheid der instellingen waarvoor zij van belang waren een exemplaar ervan.¹⁶⁾

De bezetter interpreteerde deze plichten zeer ruim, getuige de eerste verordening van Seyss Inquart van 29 mei 1940, waarin onder meer bepaald werd dat de Nederlandse ambtenaren, waaronder de leerkrachten aan openbare en bijzondere onderwijsinstellingen 'onder ede' zouden moeten verklaren de verordeningen en andere bepalingen van de Rijkscommissaris stipt na te zullen komen en zich te onthouden van elke handeling gericht tegen het Duitse Rijk of de Wehrmacht. Deze bepaling was in strijd met het volkenrecht en stuitte op grote bezwaren, vooral bij christelijke ambtenaren voor wie er een grens was aan de gehoorzaamheid aan de overheid, verankerd in God's woord en de grondwettelijke vrijheid.¹⁷⁾ Door een verbetering van de aanvankelijke foute vertaling uit het Duits werd de tekst uiteindelijk, dat men 'plechtig verklaarde' naar eer en geweten de bepalingen van de verordening na te komen.¹⁸⁾ Hoewel de grond voor veel verzet tegen de verklaring daar-

mee was vervallen, heeft de bezetter vermoedelijk om niet te veel deining te veroorzaken de in mei 1940 fungerende ambtenaren niet allen de verklaring laten tekenen. In praktijk werd hij geëist van de leerkrachten bij het openbaar en bijzonder onderwijs en van alle na mei 1940 aangestelde ambtenaren.¹⁹⁾

Een tweede maatregel in het kader van de gelijkschakeling van het onderwijs was de zuivering van schoolboeken. In september 1940 begon een commissie onder voorzitterschap van de latere secretaris-generaal Van Dam, lijsten van verboden schoolboeken aan te leggen. Eind 1943 waren circa twaalfduizend boeken gecontroleerd en verscheen een catalogus van toegestane boeken. Daarin moesten vaak wel allerlei tekstwijzigingen worden aangebracht via zogenaamde 'verbeterblaadjes'. Hoewel de commissie voortvarend te werk ging bleef het succes van de boekenzuivering beperkt, ja zelfs werd vaak het tegenovergestelde doel bereikt. De talloze verbeterblaadjes, die vaak door de uitgevers niet in voldoende mate ter beschikking werden gesteld, richtten juist de aandacht op de gewraakte passages, terwijl andere bepalingen, zoals het weghalen van de portretten van leden van het koninklijk huis zó ostentatief werden uitgevoerd, dat het geheel het karakter van een demonstratie kreeg. Omdat het tenslotte onmogelijk bleek alle te controleren boeken in te leveren konden veel scholen de volle beschikking over hun bibliotheken behouden.²⁰⁾

De bezetter wenste ook toezicht op de 'orde en rust' in de scholen. Daarvoor werd een NSB-er, de ex-leraar P.A. van Rossum, aangetrokken, die met twee collega NSB-ers ordeverstoringen moest onderzoeken. Begin 1941 verplichtte Van Dam schoolleidingen voortdurende en onderwachte controle uit te oefenen op de inhoud van schoolboeken, agenda's en tassen van leerlingen, omdat gebleken was dat bijvoorbeeld agenda's op grote schaal benut werden om verwensingen aan het adres van het Duitse staatshoofd in woord en beeld te brengen.²¹⁾ De leraren, die opdracht kregen deze bepaling met hun handtekening te bekrachtigen, werkten in de praktijk niet mee aan deze controle. Uiteraard niet; de meerderheid verwelkomde elke spontane uiting van verzet of protest en de bezetter en Van Dam ontbraken de middelen om deze maatregelen kracht bij te zetten.

Wel werd personele versterking aangevoerd in de persoon van de in 1941 benoemde NSB-er dr. D.G. Noordijk tot inspecteur voor het onderwijs in algemene dienst. In de herfst van dat jaar werd ook de NSB-er W. Terpstra tot chef van de

afdeling Lager Onderwijs op het departement benoemd.²²⁾ Gedrieën besloten zij de gelijkschakeling te beginnen via de inspectie, met name die op het Lager Onderwijs. Slechts een van de drie hoofdinspecteurs voor die sector was NSB-er, te weten G.F. Vlekke, die bij zijn benoeming te kennen had gegeven anti-nationaal-socialistische gedragingen en onderinspecteurs die zulks toelieten niet te tolereren.²³⁾ In 1944 bestond ongeveer de helft van het inspectieapparaat uit NSB-ers. Zij stonden echter machteloos tegen het steeds hechter wordende afweerfront van ouders, leerkrachten en leerlingen. Dat front was niet altijd hecht geweest; zo ontving de bezetter in oktober 1940 van het overgrote merendeel der Nederlandse leerkrachten de ingevulde ariërvklaring. Slechts een enkel individueel protest tegen deze discriminerende maatregel werd uit onderwijskringen gehoord. In november kon de bezetter zonder tegenwerking de Joodse ambtenaren, onder wie de leerkrachten, ontslaan.

Nadat met succes de actie tegen de Joodse ambtenaren en leerkrachten was ondernomen, kondigde de bezetter in augustus 1941 een nieuwe anti-Joodse maatregel af, nu gericht tegen Joodse leerlingen. Na opgave door de schoolleiding van hun namen werden zij van de scholen verwijderd en geconcentreerd op speciaal voor hen ingerichte scholen. In tegenstelling tot de leerkrachten in het bijzonder onderwijs, hebben die bij het openbaar onderwijs deze maatregel zonder openlijk krachtig protest laten passeren.²⁴⁾

Speciaal ingerichte scholen waren de Duitse scholen, die vrijwel in alle inspecties van de grond kwamen. Voor kinderen van Rijksduitsers bedoeld, trokken zij snel ook de kinderen van de meest fanatieke NSB-ers, die zodoende vrijwel geen last voor de gewone scholen betekenden. Waar zij op normale Nederlandse scholen de lessen bleven volgen, waren zij in de meeste gevallen verre in de minderheid evenals nationaal-socialistische leerkrachten. Zij werden meestal geschuwd en in het algemeen hebben zij niet kunnen verhinderen, dat de voor het merendeel passief gebleven leerkrachten zo goed mogelijk probeerden het onderwijs op oude voet voortgang te laten vinden. Ook NSB-burgemeesters, onder wie de openbare instellingen van onderwijs vielen, konden daar weinig aan veranderen, als zij al belangstelling voor het onderwijs hadden, hetgeen in de meeste gevallen vanwege een gebrekkige opleiding, niet het geval was. De overige door Van Dam en de bezetter getroffen maatregelen met het oog op de gelijkschakeling van het Nederlands onderwijs, waren vooral gericht tegen het

bijzondere onderwijs en worden in het hiernavolgende behandeld.

c. Het Bijzonder Onderwijs

Rond 1940 volgde bijna twee-derde van de Nederlandse scholieren een vorm van bijzonder onderwijs, waarbij hun vorming in handen was van verenigingen en stichtingen op religieuze grondslag. De door de bezetter gewenste gelijkschakeling van dat onderwijs betekende de vernietiging van het bijzonder onderwijs en daarmee ontketende hij een nieuwe schoolstrijd. Vanuit het bijzonder onderwijs werd deze niet slechts gevoerd tegen het nationaal-socialisme maar vooral ook tot behoud van een typisch Nederlandse traditie met sterke historische wortels. Voortzetting van de oude schoolstrijd dus, maar met een opmerkelijk verschil; in de negentiende eeuw streden protestanten en katholieken broederlijk naast elkaar, hun strijd tegen de bezetter echter verliep langs verschillende wegen en organisaties.

Het Protestants-Christelijk Onderwijs

De meeste protestant-christelijke schoolverenigingen waren aangesloten bij de overkoepelende organisatie genaamd: Schoolraad voor de Scholen met de Bijbel, opgericht in 1890. In datzelfde jaar was door de niet-orthodox hervormden de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs opgericht. Voor het voortgezet middelbaar en voorbereidend-hoger onderwijs bestonden voorts de Bond voor Christelijk Middelbaar en Voorbereidend Hoger Onderwijs en de Bond van Verenigingen voor Christelijk Nijverheidsonderwijs.²⁵⁾ Tussen het secretariaat van de Schoolraad en de directies van de beide genoemde bonden bestond een personele unie in de figuur van mr. J.J. Hangelbroek.²⁶⁾ Deze eenheid in de dagelijkse leiding bevorderde de mogelijkheden tot het vormen van een gesloten afweerfront. De ariërvklaring van oktober 1940 stuitte nog niet op eensgezind verweer, aangezien men het advies der kerken afwachtte, omdat het hier geen specifieke onderwijsaangelegenheid betrof. Toen dat advies positief bleek, nam men het over.²⁷⁾

In de eerste maanden van 1941 werd de eenheid op de proef gesteld door de aanval van Van Dam op het recht van de schoolbesturen leerkrachten te benoemen en te ontslaan. Op 9 april verscheen het zogenaamde *eerste Benoemingsbesluit*, dat bepaalde dat een schoolbestuur bij een benoeming een kandidatenlijst aan de secretaris-generaal moest voorleggen, die veto-recht over de voorgestelde kandidaten had. Het bestuur mocht tot benoeming overgaan, nadat een tweede kandidaten-

lijst niet door een veto was getroffen, als dat in eerste instantie wel was gebeurd. Niet duidelijk was, wat er zou gebeuren als ook een tweede kandidatenlijst door de secretaris-generaal werd afgekeurd. Mr. Hangelbroek, die gezamenlijk verzet tegen deze maatregel trachtte te organiseren omdat het een inbreuk vormde op de grondwettelijk vastgelegde onafhankelijkheid van het bijzonder onderwijs, vreesde dat dan de secretaris-generaal zelf tot benoeming zou overgaan!

Hangelbroek slaagde er aanvankelijk in de Schoolraad en de Vereniging voor Christelijke Volksonderwijs te overtuigen dat verzet geboden was. Zijn poging de katholieke bisschoppen hierin mee te krijgen mislukte echter, omdat zij wel een protestschrijven aan Van Dam richtten, maar overigens een afwachtende houding aan wilden nemen. Pas wanneer kandidaten om 'confessionele motieven' zouden worden afgewezen, zou verzet worden geboden.²⁸⁾

Toen Van Dam bij het benoemingsbesluit als toelichting gaf, dat loyaliteit aan de bezetter het benoemingscriterium zou zijn trok de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs zich terug uit het afweerfront. Aangezien het geen geloofskwestie betrof en bovendien niet in strijd was met het Landoorlogreglement zou een protestbrief volstaan, meende zij.

De Schoolraad stond nu alleen, ging door de knieën en liet het evenals de Bond voor Christelijk Middelbaar en Voorbereidend Onderwijs bij een formeel protest.²⁹⁾ Op 24 juli 1941 bepaalde Van Dam dat voortaan onwelwillende schoolbesturen, die buiten hem om toch benoemingen deden, door een gemachtigde van de secretaris-generaal konden worden vervangen. De Schoolraad, de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs en de Vereniging van Christelijke Onderwijzers, die het merendeel der christelijke leerkrachten omvatten organiseerden hiertegen een zeer praktisch wapen: als de maatregel zou worden toegepast zou de betrokken school op initiatief van ouders en leerkrachten massaal leeglopen! Nadat in Arnhem met succes naar dit wapen was gegrepen is nog slechts één maal – in Nijmegen – geprobeerd een bestuur te vervangen door een gemachtigde. Ook die school liep leeg.³⁰⁾ Solidair optreden van de Schoolraad en de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs dwarsboomde ook Seyss Inquart's streven de scholen te ontdoen van hun Joodse leerlingen, die op aparte scholen zouden worden verzameld. Beide organisaties berichtten de Rijkscommissaris dat zij hieraan niet mee zouden werken, aangezien deze bepaling tegen hun geloofsbeginselen indruiste. Seyss Inquart was gedwongen dit streven langs een andere weg

ten uitvoer te brengen. Hij slaagde daarin door de ouders van Joodse kinderen via de Joodse Raad te verplichten hen op aparte scholen te plaatsen.

In januari 1942 kwam het zogenaamde *tweede Benoemingsbesluit*, dat bepaalde dat Van Dam het recht van benoemen kreeg, wanneer de twee kandidatenlijst van de schoolbesturen waren afgewezen. Mr. Hangelbroek's vrees bleek gegrond te zijn! Bovendien kreeg Van Dam het recht leerkrachten te ontslaan.³¹⁾ Nu lieten de Schoolraad en de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs weten dat zij de benoemingsbesluiten niet langer zouden naleven en zij adviseerden de schoolbesturen datzelfde te doen. De Bond voor Christelijk Middelbaar en Voorbereidend Hoger Onderwijs en de Bond van Verenigingen voor Christelijk Nijverheidsonderwijs ondernamen soortgelijke stappen en deze taktiek van eenheid leidde inderdaad tot een golf van mededelingen aan de secretaris-generaal van niet-naleving van de benoemingsbesluiten. Voor de bezetter was de maat eveneens vol; het dagelijks bestuur van zowel de Schoolraad als de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs werden gearresteerd en enige tijd in het concentratiekamp Amersfoort opgesloten. De kantoren van beide organisaties werden opgeheven en de bezittingen verbeurd verklaard.³²⁾

Dit ingrijpen van de bezetter was niet helemaal onverwacht gekomen. Reeds in de loop van 1941 was een schaduworganisatie tot stand gekomen: de zogenaamde 'Top', bestaande uit vertegenwoordigers van de Schoolraad, de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs, de Bond voor Christelijk Middelbaar en Voorbereidend Hoger Onderwijs en de Bond van Verenigingen voor Christelijk Nijverheidsonderwijs. Ook de Vereniging van Christelijke Onderwijzers was in de Top vertegenwoordigd. Via provinciale, regionale en lokale contactpersonen hield men contact met het hele onderwijs. Omdat de Schoolraad was opgeheven en geen wettelijke adviezen meer kon geven werd een Adviesbureau voor Onderwijsrecht opgericht, dat echter spoedig samenvloede met de Top. Hun werk werd in belangrijke mate ondersteund door de Nederlands Hervormde Kerk.³³⁾

Het negeren van de benoemingsbesluiten kon door de bezetter als een vorm van sabotage met concentratiekamp of zelfs de doodstraf worden vergolden. Wat de voorzitters van de weigerachtige besturen betrof lieten de Duitsers het er bij zitten, maar leerkrachten konden worden ontslagen, vervolgens als werkloos worden geregistreerd en in het kader van de arbeidsin-

zet naar Duitsland worden gestuurd. Een belangrijke rol daarbij speelde de houding van de inspecteurs, die in veel gevallen door Van Dam door NSB-ers waren vervangen. Daarom doken de meeste leerkrachten die werden ontslagen onder.³⁴⁾ Samenvattend moet worden gesteld dat het protestant-christelijke verzet tegen de maatregelen van de bezetter niet tot een groot offensief van de kant van de laatste heeft geleid. Een van de belangrijkste redenen daarvoor was Hitler's richtlijn: in de bezette gebieden niet te krachtdadig tegen de kerken op te treden.³⁵⁾ Twee maatregelen, die voor de hele onderwijswereld van belang waren: de invoering van een achtste leerjaar op lagere scholen en de invoering van Duits als verplicht vak op de lagere school zullen hieronder behandeld worden, omdat voor de financiering ervan Van Dam een aanslag deed op de salariëring van geestelijken en kloosterlingen bij het katholieke bijzonder onderwijs.

Het Rooms-Katholieke Onderwijs

In de katholieke wereld waren de leden van schoolbesturen in veel gevallen persoonlijk nauw verbonden met de Kerk. In de verschillende diocessen werd op hen toezicht gehouden door een bisschoppelijke inspecteur. Schoolbesturen en inspecteurs kregen sinds de jaren '20 aanwijzingen van een landelijk bureau: het Rooms-Katholiek Centraal Bureau voor Opvoeding en Onderwijs. In 1940 was directeur van dit bureau mgr. Th.J.F. Verhoeven, adviseur en vriend van de aartsbisschop mgr. J. de Jong. Het beleid van de schoolbesturen tijdens de bezetting werd bepaald door dit bureau en de beslissingen van het episcopaat.³⁶⁾ Van die zijde werd niet formeel geïmagineerd tegen de ariëverklaring en het ontslag van Joodse ambtenaren, omdat men niet tot overeenstemming kwam. ³⁷⁾ Slechts de aartsbisschop en twee zijner bisschoppen wilden stappen ondernemen. Wel verscheen in januari 1941 een Pastorale Brief met een mandement tegen de NSB.

Als reactie overwoog de bezetter in één klap alle bijzondere scholen op te heffen, maar Van Dam overtuigde hem dat zo'n ingreep te veel beroering zou wekken. In plaats daarvan bepaalde hij op 19 februari 1941 dat het salaris van religieuzen in het onderwijs met veertig procent gekort zou worden en vervolgens dat per 1 mei 1941 alle religieuzen in de functie van rector, hoofd of directeur van een onderwijsinstelling als zodanig moesten terugtreden behalve wanneer zij in dienst waren van scholen die door een religieuze congregatie werden beheerd.³⁸⁾ De salariskorting motiveerde Van Dam met een voorgenomen verlaging van de leerlingenschaal

waardoor kwekelingen aan werk konden worden geholpen en het feit dat functies die door religieuzen moesten worden opgegeven toe zouden vallen aan gehuwden.³⁹⁾ Inderdaad volgde een verlaging van de leerlingenschaal, terwijl in de herfst van 1941 Duits voor het zevende leerjaar van de lagere school verplicht werd. In de zomer van 1942 werd er zelfs een achtste leerjaar aan toegevoegd, waarin meer aandacht voor het Duits zou zijn. Dat leerjaar werd een mislukking, omdat de middelen ontbraken. De applicatiecursussen Duits daarentegen werden een succes. Aanvankelijk was er nauwelijks belangstelling voor maar toen leerkrachten die de cursus volgden of les gaven in Duits een Ausweis tegen uitzending voor de arbeidsinzet zouden krijgen, steeg de populariteit van de cursus tot ongekende hoogte.⁴⁰⁾ Door 'technische problemen', 'gebrek aan vaklokalen' en 'gebrek aan kennis bij de leerlingen van hun eigen taal' werd er overigens weinig aandacht aan het Duits geschonken in de klas. Eerst moesten de leerlingen hun eigen taal leren beheersen, vonden de leerkrachten!

Het episcopaat intussen oordeelde deze maatregelen van de bezetter geen nieuwe Schoolstrijd waard, al protesteerde het tegen de onrechtvaardigheid van de salariskortingen en tegen de niet-benoembaarheid van religieuzen in schoolleidingen, als schendingen van de grondwettelijke rechten tot gelijke bezoldiging en benoembaarheid van religieuzen. Juist omdat het hier materiële zaken betrof en er aanwijzingen waren voor een ruzie die wel tot een echte schoolstrijd kon leiden, liet het episcopaat het hierbij.

Dat conflict betrof de Benoemingsbesluiten. Al op 19 maart 1941 wezen de bisschoppen de Rijkscommissaris op de grondwettelijk vastgelegde onafhankelijkheid van het bijzonder onderwijs in de keuze van leermiddelen en de benoeming van leerkrachten. Schoolbesturen zouden een dergelijke verordening niet kunnen uitvoeren. Na afkondiging van het tweede Benoemingsbesluit protesteerde het episcopaat opnieuw maar nam een afwachtende houding aan: als zou blijken dat deze besluiten tegen het bijzonder onderwijs gericht waren en confessionele belangen in het geding zouden komen zouden de bisschoppen de ouders in geweten verplichten zich daartegen te verzetten.⁴¹⁾ Concrete gevallen werden dus afgewacht. Zouden die zich voordoen dan zou tezamen met de protestanten tot schoolstaking moeten worden besloten ongeacht het feit wie het eerst zouden worden getroffen. Intussen werden de ouders vanaf de preckstoel opgewekt te waken over het katholie-

ke onderwijs, maar tot strijd kwam het niet. Wel vonden er incidenten plaats. Hoewel de bezetter een verzoek aan de katholieke scholen, propaganda voor de Waffen-SS en de Nationale Jeugdstorm toe te laten, verpakte in fraaie leuzen als: *'Het gaat hier toch om de verdediging van christelijke waarden tegen het infame bolsjewisme'*, verboden de bisschoppen deze pamfletten op katholieke scholen.⁴²⁾

Kiemen voor nog grotere conflicten droeg de verordening van juli 1941 in zich. Daarin werden de subsidievoorwaarden voor de bijzondere scholen afhankelijk gesteld van het leerplan en de leermiddelenkeuze. Het Duitse leerboek, dat daarbij verplicht ingevoerd werd, ondervond van de kant van de bisschoppen geen inhoudelijke bezwaren. Wel had men bezwaren tegen de nationaal-socialistische variant van een vaderlands-geschiedenisboek *Onze Voorouders*, waarin het christendom zelfs niet als cultuurfactor werd genoemd. Tenslotte dient hier vermeld te worden, dat het episcopaat schoolbesturen verbood mee te werken aan de verwijdering van Joodse leerlingen volgens de verordening van 29 augustus 1941. Dat verbod werd niet zozeer door politieke motieven ingegeven alswel door het feit dat het hier katholieke Joden betrof en dat het geloof verbood maatregelen tegen hen te laten passeren.

Deze laatste stellingname tekent het verzet van katholieke zijde tegen de maatregelen van de bezetter. Waar men in protestants-christelijke kring een principiële houding aannam of wilde aannemen, was het katholieke verzet meer voorzichtig afwachtend en praktisch. Dit verschil in opstelling is te verklaren uit het feit, dat de verantwoordelijkheid in eigen kring in het protestante kamp een lichaam als de Schoolraad slechts een adviserende bevoegdheid gaf, terwijl uitspraken van het episcopaat volgens de katholieke kerkelijke wetgeving bindend waren voor de geloofsgemeenschap. Met een radicale opstelling – hoezeer achteraf gezien wenselijk – zou het episcopaat een zware verantwoordelijkheid op zich hebben geladen voor het handelen van de katholieke onderwijswereld tegenover maatregelen van de bezetter, die uitgevaardigd werden volgens een 'stap voor stap methode' en waarvan de draagwijdte niet steeds was te overzien.

De radicale opstelling aan protestant-christelijke zijde heeft natuurlijk ook te maken met het feit dat er voor de protestant een grens is gesteld aan de bevoegdheden van de wereldlijke overheid. Een totalitair regiem als het nationaal-socialistische overschrijdt die grenzen qualitate qua en zal zodoende eerder en op feller

verzet van protestants-christelijke zijde stuiten.

In het algemeen kan gesteld worden dat het onderwijsbeleid van de bezetter mislukt is. Juist in het onderwijs kon propaganda voor de Nieuwe Orde worden gemaakt, maar door de taai traditie van het bijzonder onderwijs, en door de afschuw van de gemiddelde Nederlander van de zegeningen van het nationaal-socialisme, dat hier gewapenderhand geïmporteerd was, werd het de bezetter niet eenvoudig gemaakt. Hitler's richtlijn in het bezette gebied niet te drastisch tegen de kerken op te treden betekende een voorzichtige aanpak van het bijzonder onderwijs, dat daardoor kon blijven bestaan. De oprichting van Duitse scholen, die niet alleen bezocht werden door Rijksduitsers, maar veelal ook door fanatieke NSB-kinderen betekende dat in de praktijk weinig scholen gesteund werden door propaganda en verraad van die kant. Zo hebben de meeste scholen relatief 'onbekommerd' het onderwijs in traditioneel vaderlandse zin kunnen voortzetten. Die voortzetting werd tijdens de bezetting pas echt bedreigd in de winter van 1944 toen materiële problemen (brandstofgebrek e.d.) dwongen tot sluiting. De bezetter had toen en eigenlijk al vanaf 1943 met de dreigende nederlaag in zicht, zijn belangstelling voor het Nederlands onderwijs verloren. Het verzet vanuit katholieke en protestante onderwijskringen, hoewel langs verschillende wegen en met andere prioriteiten gevoerd heeft daar zeker toe bijgedragen.

d. Van Nivo tot Reichsschule, pogingen van de bezetter in Nederland nationaal-socialistische onderwijsinstituten te stichten

In het bovenstaande is een beeld geschetst van de Duitse bemoeienissen met het traditionele Nederlandse onderwijs. De gelijkshakeling daarvan had evenals in Duitsland zelf prioriteit, maar net als in Duitsland is ook in Nederland getracht specifiek nationaal-socialistische opleidingsinstituten van de grond te krijgen. Daar zou een Nederlandse nationaal-socialistische elite moeten worden gevormd om in de toekomst een eigen bijdrage aan het leiderschap van de Nieuwe Orde te leveren.

Seyss-Inquart, dr. F. Wimmer en de leider van de *Hauptabteilung Erziehung und Kirchen*, dr. H. Schwarz, een felle Pruis die onder Wimmers Generalkommissariat ressorteerde, wilden een dergelijke Nederlandse elite via een Napola op laten leiden. Die Nederlandse Napola zou dan niet te veel onder invloed vanuit Duitsland

moeten staan en met name niet onder die van de SS. Hoewel die invloed dus gewerd moest worden in hun ogen, stuiten zelfs deze denkbeelden al op verzet van Mussert, die vreesde dat er in die opleiding te veel groot-Germaanse ideeën zouden worden overgedragen aan Nederlandse jongens.⁴¹⁾ Toch toog Schwarz aan het werk. Hij ging op zoek naar een geschikte huisvesting voor het nieuwe instituut en eveneens naar Nederlandse leraren, die via een stage aan een Duitse Napola de juiste kennis zouden moeten opdoen. Uiteraard moesten zij de juiste politieke overtuiging bezitten.

Hoewel de bezettingsautoriteiten in Nederland, zoals gezegd, moeite deden de invloed vanuit Duitsland op de Nederlandse Napola te weren, dreigde dat toch te gebeuren, toen in Duitsland de Napola Bensberg werd aangewezen om zich over de Nederlandse te ontfemen. Seyss Inquart wist dat te voorkomen, geholpen door de omstandigheid, dat de internaats-leider van Bensberg die zijn invloed over de Nederlandse opleiding had willen doen gelden, de SA-Brigadeführer Holthoff, naar het front werd geroepen. Daarop kwam een leraar van de Napola Ilfeld naar Nederland, SS-Untersturmführer en Oberstudienrat Jacobs, die van juli tot november de Nederlandse situatie bestudeerde. Hij kwam tot de conclusie dat de voorgestelde opleiding een Duitse Napola zou kunnen worden, maar dat dan, gezien de weigering van de NSB mee te werken het leerlingenaantal klein zou blijven. Het alternatief, er een NSB-instelling van te maken zou niet gelukkig zijn, omdat de NSB geen ervaring met opleidingsinstituten had, niet groot-Germaans dacht, niet rasbewust was en niet tegen confessioneel onderwijs gekant was. Bovendien had zij slechts een kleine aanhang.⁴²⁾

De derde mogelijkheid was het instellen van een Nederlandse opleiding, gefinancierd door de Nederlandse overheid, maar in feite op Duitse leest geschoeid in opzet en lesprogramma. Tot de oprichting van een dergelijke NIVO, Nederlandsche Inrichting voor Volksche Opvoeding, was in feite al vóór Jacobs' advies besloten en op 20 oktober 1941 werd de Nivo Koningsheide te Schaersbergen geopend. De mede door de NSB gevoerde propaganda had geleid tot 500 aanmeldingen, waarvan er slechts 20 na uitgebreide keuringen, die vooral ook de fysieke kwaliteiten en de 'rasreinheid' van de jongens betrof, konden worden gehonoreerd.

De poging om een op 'Nederlandsche leest geschoeide' nationaal-socialistische elite-opleiding te vestigen leek grotendeels geslaagd.⁴³⁾ Toch bleek dat niet het geval, want onenigheid tussen de NSB, waarbin-

nen ook nog de tegenstelling tussen de groot-Germaan Rost van Tonningen en de Mussertlijn bestond, en het departement, en competentiegeschillen tussen de *Hauptabteilung Erziehung und Kirchen* en 'Duitsland' maakte het functioneren van de Nivo moeilijk. Bovendien had Seyss Inquart onvrede met de pedagogische en politiek-ideologische kwaliteiten van het docentencorps. Zijn gedachten gingen uit – toch – naar de vorming van een echte Napola, hetgeen hij in een brief aan Himmler op 13 februari 1942 duidelijk maakte.⁴⁴⁾

De stichting daarvan in Nederland zou gepaard moeten gaan met een gelijktijdige sluiting van de Nivo, aldus Seyss Inquart. Daarmee was het lot van de Nivo in feite bezegeld, al vonden er nog gesprekken plaats over haar toekomst. Belangrijk daarbij was de vraag hoe de NSB zou reageren op de instelling van een Napola in Nederland, maar uiteindelijk oordeelde Seyss Inquart dat haar beloftes propaganda voor de Nivo te maken toch te weinig waren nagekomen om lang bij NSB-bezwaren tegen de Napola stil te staan. Deze werd dan ook door de Rijkscommissaris ingesteld. Op 7 september 1942 opende deze school zijn poorten in het in beslag genomen Jezuïetenklooster, St. Ignatiuscollege te Valkenburg. De school werd Reichsschule genoemd, omdat Seyss Inquart en Himmler de term Napola liever reserveerden voor scholen in Duitsland zelf. Zo verving de Reichsschule de inmiddels opgeheven Nivo als vormingsinstituut voor een toekomstige nationaal-socialistische elite, waarbij competentiegeschillen over de uiteindelijke verantwoordelijkheid voor de Reichsschule ook hier voortdurend problemen zou geven. Uiteindelijk werd de Duitser SS-Obergruppenführer dr. A. Heissmeyer inspecteur, met een dubbele verantwoordelijkheid t.o.v. de SS en het Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung.

Volgens de plannen zou deze Reichsschule bevolkt moeten worden door Duitse, zowel als Nederlandse jongens in een verhouding van twee staat tot één. Dit om de germaanse invloed optimaal te doen zijn. In praktijk waren er echter 57 Nederlandse leerlingen en 28 Duitse, aangevuld met 38 Napola-leerlingen uit Bensberg. De bedoeling was echter om die laatste groep te vervangen door zelfstandig aangemelde Duitse leerlingen, waarbij echter het probleem zich voordeed, dat de in Nederland wonende Duitsers hun kinderen in onvoldoende mate bij de Reichsschule aanmeldden. Moeilijkheden rezen er ook i.v.m. de Duitstaligheid van de Reichsschule, een probleem voor de Nederlandse leerlingen. In de prospectus had dan ook

niets gestaan over het Duits als voertaal! Ook was er bijvoorbeeld de uniformdracht. Officieel waren de leerlingen gekleed in het Reichsschule-uniform, maar de Duitse leerlingen droegen veelal het Hitlerjugenduniform, terwijl veel Nederlanders lid waren van de Nederlandse Jeugdstorm (NJS) en gekleed waren in het daarbij behorende uniform. Dit bevorderde de Germaanse eenheid niet en daarom werd bij wijze van uitzondering de Hitlerjugend voor de Nederlanders opengesteld. Werving door de leraren werd met succes ter hand genomen, zo moge blijken uit het feit dat spoedig een zestigtal Nederlanders overging tot deze organisatie. (Het aantal Nederlandse leerlingen bleek dus in de tussentijd gegroeid van in ieder geval 57 naar minimaal 60). De NSB keek intussen met lede ogen toe hoe niet alleen haar voormalige Jeugdstormers naar de Hitlerjugend overstapten, maar ook hoe de Duitstaligheid van de Reichsschule deze Nederlandse elite in groot-Germaans denken kneedde.

Voor de gang van zaken op de Reichsschule en het onderwijsprogramma geldt dat deze grotendeels overeenkwamen met wat in Duitsland op de Napolas de nadruk kreeg.

Het einde van deze Reichsschule kwam in zicht met de geallieerde landing in Normandië en de daaropvolgende snelle opmars. In september werd de school geëvacueerd en vertrokken de leerlingen en leraren gedeeltelijk in voetmarsen naar Bensberg in Duitsland. Het was de bedoeling dat de lessen daar gewoon voortgang zouden vinden, maar dat bleek een illusie. De oudste jongens werden direct opgeroepen voor het graven van verdedigingslinies in de Eiffel, maar het vertrouwen in de Duitse overwinning leek ongeschokt. Nog in januari 1945 meldden zich zeven leerlingen vrijwillig voor de Waffen-SS. De overige leerlingen en docenten, Duits en Nederlanders, bleven voor de geallieerden uitvluchten en wachtten uiteindelijk in Sleeswijk-Holstein de capitulatie af.⁴⁵⁾

De Reichsschule für Mädel

Tenslotte moet hier vermeld worden, dat naast de Reichsschule voor jongens een Reichsschule für Mädel werd opgericht in het St. Elisabethklooster te Heythuysen bij Roermond. Over deze opleiding zwaai-de freule Julia Op ten Noort, beschermeling van Rost van Tonningen en Himmler de scepter. Een aanvankelijk aangemeld aantal van 650 meisjes werd na schifting en keuring, met name weer op raskenmerken, teruggebracht tot 40 geselecteerden. Vanaf 1 september 1942 ontvingen zij een opleiding, die voortdurende zwakte tussen het ideaal van de vrouw als echtgenote en moeder en de leidende rol,

die deze meisjes moesten spelen in de nationaal-socialistische Nieuwe Orde als vrouwelijke elite. De lesprogramma's waren grotendeels gelijk aan die der Duitse Napolas voor meisjes, alleen Nederlands was daaraan toegevoegd voor de Duitse meisjes. Zij moesten zich in tegenstelling tot de Duitse jongens in Valkenburg aan de Nederlandse meisjes en hun taal aanpassen. Biologie, wiskunde, geschiedenis, aardrijkskunde, rekenen, zingen, landbouwkunde, handwerken, turnen, huis-houdkunde en Duits waren de voornaamste vakken.

Ook hier was er enimositeit tussen de Duitse meisjes en de Nederlandse en met name tussen de leden van de Bund Deutscher Mädel en de Jeugdstormsters. Julia Op ten Noort, overtuigd groot-Germaanse, koos de zijde van de Duitse meisjes, hetgeen de sfeer natuurlijk niet ten goede kwam. Begin 1943 raakte de freule in Duitsland zwanger en kon nog slechts korte tijd de leiding over deze Reichsschule op zich nemen en de lessen in rassenkunde en erfgezondheidszorg verzorgen. Zij droeg daarop de leiding over aan de onderdirectrice. Onder haar leiding werd het schooljaar 1944-1945 door de meisjes niet meer in Heythuysen doorgebracht. Na een vakantie in de Alpen en de Donaulanden werden zij vanwege de dreigende invasie teruggeroepen, maar te laat. Een negental verscheen direct op de oproep, de anderen werden door o.a. freule Op ten Noort uit vluchtelingenkampen gehaald en naar het Bodenmeer gebracht, waar Heythuysen zo goed als mogelijk werd voortgezet.⁴⁸⁾

Daarmee is ook dit hoofdstuk van de nationaal-socialistische onderwijspolitiek in Nederland afgesloten.

Conclusie

Samenvattend kan gezegd worden, dat de gelijkschakeling van het Duitse onderwijs, het Nederlandse onderwijs en de inrichting van bijzondere nationaal-socialistische opleidingsinstituten onder het Derde Rijk in belangrijke mate mislukt is.

In Duitsland is het gelukt het reeds bestaande onderwijs te doordringen met nationaal-socialistische ideeën, door leraren onder druk te zetten of 'dwarsliggers' te ontslaan, door druk op de ouders uit te oefenen en door de jeugd te mobiliseren in een allesoverheersende jeugdbeweging. Aanlokkelijke 'sportieve' kampen, gemakkelijke leuzen, heroïsche legenden, gezamenlijke zang en eenvoudige waarheden maakten de jeugd gewillig. Zuivering van schoolboeken en een onophoudelijke propaganda op allerlei denkbare en ondenkbare manieren deden de rest. Echter

ook hier gold, dat onophoudelijke competentiegeschillen, de tweeslachtigheid van het systeem, waarin staat en partij, hoewel in principe één toch voortdurend om de voorrang streeden, het succes afbreuk hebben gedaan.

De nationaal-socialistische revolutie, die een totalitair regiem voortbracht, onderscheidt zich daarin belangrijk van de marxistisch-leninistische revolutie, waarin partij en staat uiteindelijk wel volkomen samenvielen. Wat betreft de elitescholen in Duitsland moet gezegd worden, dat ook daar wel het een en ander bereikt is, maar dat toch *organisatorisch* voortdurend problemen bleven bestaan over competenties van staat, partij en niet te vergeten de SS en *inhoudelijk* over wat nu eigenlijk de ware nationaal-socialistische wereldbeschouwing was.

In het bezette Nederland kreeg men met geheel andere problemen te maken toen daar de gelijkschakeling van het bestaande onderwijs werd nagestreefd. Verzet van nationalistische aard. Verzet vooral vanuit traditioneel autonome religieuze groeperingen tegen een allesoverheersende staatsinvloed op het onderwijs. Verzet van de NSB tegen een groot-Germaanse overtuiging. Onenigheid in de boezem van de bezetter over een harde, dan wel een zachte lijn tegenover bezet Nederland. De richtlijnen van Hitler niet te hard op te treden tegen de Nederlandse kerken, die in belangrijke mate het Nederlands onderwijs bestuurden.

Dit alles leidde tot een zig-zag koers, die uitgezet door de bezetter, door een Nederlandse secretaris-generaal met de veelzeggende bijnaam Piet Pudding moest worden uitgevoerd. Dát moet, met de wisselende krijgskansen in de oorlog, als verklaring gezien worden van het mislukken van die gelijkschakeling. Wat betreft de Nederlandse nationaal-socialistische elitescholen, de Nivo en de Reichsschule, geldt dat ook daar competentiegeschillen en het voor Duitsland slecht verlopen van de oorlog spoedig na het oprichten van de opleidingen deze pogingen tot elitevorming tot mislukken hebben gedoemd.

Materiaalbeschrijving

Het bovenstaande beoogt voornamelijk een feitenrelaas te zijn. Wat er gebeurde in het Nederlandse onderwijs gedurende de bezetting 1940-1945, was de voornaamste vraag die de auteur zich stelde. Het antwoord op die vraag kan niet gevonden worden in één handboek of monografie, omdat de bestaande literatuur het onderwijs niet in z'n geheel voor de hele periode behandelt. Daarbij denk ik bijvoorbeeld aan het werk van dr. L. de Jong, *Het Koninkrijk der*

Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel IV en met name deel V, de eerste en de tweede helft. In het kader van de gelijkschakeling worden daar verschillende sectoren van de Nederlandse samenleving beschreven in hun reacties op dat streven. Daarbij wordt ook aandacht besteed aan het onderwijs, voor zover de beschrijving daarvan past onder de titel van het hoofdstuk *Gelijkschakeling*; veel en nuttige informatie, echter zó gedetailleerd op sommige plaatsen, dat het voor de lezer moeilijk wordt de grote lijn te blijven volgen.

Een ouder, maar zeer informatief overzicht van het Nederlands onderwijs in deze jaren is te vinden in het derde deel van het onder redactie van J.J. van Bolhuis e.a. verschenen *Onderdrukking en Verzet, Nederland in Oorlogstijd*. Daarin beschrijft een aantal indertijd vrij direct betrokkenen onder redactie van prof.dr. G.A. van Poelje de overheidsbemoeienissen met het lager en voortgezet onderwijs, het protestants-christelijk onderwijs en de universiteiten en hogescholen.

Het gedenkboek-achtige karakter van deze publicatie, de betrokkenheid van de auteurs bij het beschrevene en de betrekkelijk korte afstand in de tijd t.a.v. het onderwerp beperken – enigszins – de niet geringe informatieve waarde van dit boek, dat echter niet ingaat op de rol van het onderwijs binnen het nationaal-socialisme en zaken als de elitescholen.

Bij De Jong vinden wij in deel V uitwerkingen van monografieën van vroeger datum, specifiek gewijd aan vormen van bijzonder onderwijs. Bedoeld worden achtereenvolgens S. Stokk. an (O.F.M.), *Het Verzet van de Nederlandsche Bisschoppen tegen Nationaal-Socialisme en Duitse Tyrannie, herderlijke brieven, instructies en andere documenten*, dat stamt uit 1945 en J.C.H. de Pater, *'Het Schoolverzet 1940-1945'*.

Het eerste boek, geschreven in het laatste oorlogsjaar en van een inleiding voorzien door Mgr. De Jong, aartsbisschop tijdens de bezettingsjaren, geeft een goed gedocumenteerd, uitgebreid verslag van de bemoeienissen van de bezetter met Rooms-Katholieke organisaties en de reactie van katholiek Nederland onder leiding van Mgr. de Jong daarop. Het onderwijs krijgt daarbij uiteraard ook aandacht, maar is één van de vele onderwerpen die de revue passeren. Afstand in de tijd ontbreekt hier uiteraard vrijwel volledig en de titel van het boek en de inleiding van de aartsbisschop wijzen al op de onvermijdelijke conclusie, dat de Nederlandse bisschoppen de 'krachtige motoren' zijn geweest achter het 'morele' verzet dat door hun toedoen 'op volle toeren' werd gebracht.

Wél in zijn geheel aan onderwijs gewijd, en dan specifiek aan het protestants-christelijke, is het bovengenoemde boek van de Pater, *Het Schoolverzet 1940-1945*. Ook hier in de titel een duidelijke verwijzing naar de inhoud. Zeer volledig als overzicht, behandelt de Pater's monografie zelfs de bestaande, zuivering en

het rechtsherstel van hen die al of niet terecht van laakbare gedragingen na de bevrijding werden beschuldigd. Opmerkelijk is dat waar Stokman het bisschoppenverzet roemt, bij de Pater de ondertoon klinkt, dat als de Rooms Katholieke Kerk een steviger standpunt in had genomen tegen de Duitse maatregelen m.b.t. het Nederlandse onderwijs, gemeenschappelijk verzet mogelijk zou zijn geweest en de bezetter veel eerder op een massief afweerfront zou zijn gestoten.

Voor een overzicht van wat er in Nederland aan nationaal-socialistische elitevorming via het onderwijs is verricht, verwijs ik naar D. Barnouws, *Van Nivo tot Reichsschule/Nederlandse meisjes in Duitse vakantiecampen zomer 1940*, een zeer recente uitgave van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, waarin summier de geschiedenis van deze bijzondere vormen van onderwijs beschreven wordt. Hoewel op een aantal punten onduidelijk, heb ik er dankbaar gebruik van gemaakt om een beeld te schetsen van de poging in Nederland een dergelijke elitevorming mogelijk te maken. Tot slot moet hier het standaardwerk van K.D. Bracher, *Die Deutsche Diktatur* genoemd worden. Dit meesterwerk over het nationaal-socialisme en Het Derde Rijk blijft een 'Fundgrube' voor eenieder die geïnteresseerd is in de geschiedenis van het nazidom en het Derde Rijk. Het eerste deel van dit artikel is dan ook vrijwel volledig gebaseerd op dat boek.

Noten

1. K.D. Bracher, *Die Deutsche Diktatur, Entstehung, Struktur, Folgen des National-Sozialismus*, p. 284
2. *idem*, p. 285
3. *idem*, p. 288
4. In Nederland heetten zij geen Napola, maar Reichsschule zie hierna p. 36
5. Bracher, *Die Deutsche Diktatur*, p. 289
6. *idem*, p. 290
7. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl. IV, pp. 28-30.
8. L. de Jong, *a.w.*, dl. IV, p. 67 en p. 127
9. Omdat de bezetter gelast had, dat er die dag geen sprake mocht zijn van feestelijkheden of enig extra-vertoon, had Reinink zijn gehuwde ambtenaren vrijaf willen geven zogenaamd 'met het oog op hun verantwoordelijkheid voor gedragingen van leden van hun gezin'. De bezetter had die slimmigheid doorzien.
10. J.J. van Bolhuis (red), *Onderdrukking en Verzet*, dl. III, p. 265.
11. J.J. van Bolhuis (red), *a.w.*, dl. III, pp. 265-266.
12. Artikel 5 bepaalde dat iedere Nederlander ongeacht zijn geloof of afkomst tot elke landsbediening benoembaar was.
13. L. de Jong, *a.w.*, dl. V, p. 355.
14. L. de Jong, *a.w.*, dl. V, p. 338.
15. J.J. van Bolhuis (red), *a.w.*, dl. III, p. 267.
16. *Aanwijzingen, betreffende de houding aan te nemen door de Bestuursorganen van het Rijk, de Provinciën, Gemeenten, Waterschappen, Veenschappen en Veenpolders, alsmede door het daarbij in dienst zijnde personeel en door het personeel in dienst bij Spoor- en Tramwegen in geval van een vijandelijke inval.* (Vastgesteld door de Raad van Ministers, Mei 1937).
17. J.C.H. de Pater, *Het Schoolverzet 1940-1945*, p. 36.
18. L. de Jong, *a.w.*, dl. IV, p. 137
19. J.J. van Bolhuis (red), *a.w.*, dl. III, p. 275, noot I
20. L. de Jong, *a.w.*, dl. V, pp. 342-345
21. L. de Jong, *a.w.*, dl. V, p. 346
22. L. de Jong, *a.w.*, dl. V, p. 347 en p. 352
23. J.J. van Bolhuis, (red) *a.w.*, dl. III, pp. 280-281
24. De reacties in het bijzonder onderwijs worden in de paragrafen aan deze sector besteed, afzonderlijk beschreven.
25. L. de Jong, *a.w.*, dl. V, pp. 360-361 en J.J. van Bolhuis (red), *a.w.*, dl. III, p. 294
26. Mr. Hangelbroek was secretaris van de Schoolraad en leidde het bureau van de Bond voor Christelijk Middelbaar en Voorbereidend Hoger Onderwijs en de bond van Verenigingen voor Christelijk Nijverheidsonderwijs.
27. J.J. van Bolhuis, *a.w.*, dl. III, p. 294
28. L. de Jong, *a.w.*, dl. V, p. 364
29. J.J. van Bolhuis, *a.w.*, dl. III, p. 296
30. J.J. van Bolhuis, *a.w.*, dl. III, p. 298
31. Deze Tweede Benoemingsverordening bestond in feite uit twee verordeningen (V04/42 en 5/42 regelende resp. het benoemings- en ontslagrecht.
32. J.J. van Bolhuis, *a.w.*, dl. III, p. 296
33. J.C.H. de Pater, *a.w.*, p. 500
34. Door samenwerking tussen de besturen vond vaak 'onderwijzersruil' plaats. Wie in A moest onderduiken werd elders in B benoemd ter vervanging van de onderwijzer daar die onderdook en in A werd benoemd.
35. Daarnaast speelde uiteraard ook het geboden verzet een rol.
36. L. de Jong, *a.w.*, dl. IV, p. 778
37. L. de Jong, *a.w.*, dl. IV, pp. 779-780
38. S. Stokman O.F.M. *Het Verzet van de Nederlandse Bisschoppen tegen Nationaal-Socialisme en Duitse Tirannie*, pp. 54-55
39. S. Stokman, *a.w.*, p. 55
40. J.J. van Bolhuis, *a.w.*, dl. III, pp. 283-284
41. S. Stokman, O.F.M., *a.w.*, p. 60
42. S. Stokman, O.F.M., *a.w.*, p. 61
43. D. Barnouw, *Van Nivo tot Reichsschule/Nederlandse meisjes in Duitse Vakantiecampen Zomer 1940*, p. 20
44. *idem*, pp. 22-23
45. *idem*, p. 25
46. *idem*, p. 27
47. *idem*, p. 47
48. *idem*, p. 55

Kroniek

Nascholingscommissie

In verband met zijn benoeming tot voorzitter van de VGN heeft N. Maarsen zich uit de nascholingscommissie teruggetrokken. In zijn plaats komt: G. Giezeman, Dirk van Voorburglaan 16, 2273 DJ Voorburg.
werkadres: ZWN, PB 2967, 2601 CZ Delft
tel. thuis 070-868123
tel. werk 015-134947, t. 227

Symposium Antoni van Leeuwenhoek

In verband met het feit dat het dit jaar 350 jaar geleden is dat Antoni van Leeuwenhoek in Delft werd geboren, zal op zaterdag 23 oktober 1982 in het St. Hippolytus ziekenhuis te Delft een symposium georganiseerd worden dat de titel draagt: Antoni van Leeuwenhoek zijn leven en werk
Op dit symposium dat georganiseerd wordt onder auspiciën van het Genoot-

schap Delfia Batavorum en het Genootschap voor de Geschiedenis der geneeskunde, wiskunde, natuurwetenschappen en techniek, zullen voordrachten gehouden worden door Prof. Dr. H.A.M. Snelers, Drs. L.C. Palm, Drs. A.J.H. Roze-mond, Dr. J. van Zuylen en Dr. H.L. Houtzager.

Aanvang van het symposium: 10.00 uur.

Men kan zich als deelnemer aan dit sym-

posium opgeven door overmaking van f 17,50 op giro nr. 587345 t.n.v. de penningmeesteresse Genootschap Delfia Batavorum te Delft met vermelding 'Van Leeuwenhoek Symposium'. In de prijs is begrepen koffie, thee, aperitief en lunch, benevens 'Van Leeuwenhoek her-

dracht . . .', een gedrukt boekwerk, dat de teksten van de gehouden voordrachten bevat en dat direct na afloop van het symposium aan de deelnemers ter hand zal worden gesteld.

Het aantal deelnemers kan maximaal 250

zijn. Men wordt geplaatst in volgorde van ontvangst van het inschrijvingsgeld.

Aan degenen, die niet kunnen worden geplaatst zal het bedrag worden geretourneerd.

Sluitingsdatum van de inschrijving: 1 oktober 1982.

VGN nieuws

Reactie van het bestuur van de VGN op de nota 'Verder na de Basisschool' van de minister van O en W

Stiphout, 24 juni 1982.

De Heer Drs. W.J. Deetman.

Minister van Onderwijs en Wetenschappen.

Nieuwe Uitleg 1

2514 BP 's-Gravenhage.

Betreft: Nota 'Verder na de Basisschool' dd. januari 1982.

Excellentie,

Hierbij wil het bestuur van de Vereniging van docenten geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN) gaarne reageren op Uw nota 'Verder na de Basisschool' dd. januari 1982.

Eerst wil het zich echter verontschuldigen voor het late tijdstip waarop dit schrijven U bereikt. De bestuurswisseling in maart en enkele te voren niet te voorziene gebeurtenissen zijn hiervan de oorzaak.

Het bestuur is met U van mening, dat het onderwijs een van de belangrijkste middelen is, waarin en waardoor cultuur wordt overgedragen en vernieuwd, en dat aan leerlingen een representatieve keuze uit onze culturele erfenis dient te worden overgedragen. Overdracht van de waarden en denkwijzen van cultuur kan slechts plaats vinden vanuit het besef, dat het om een erfenis gaat van generaties, die niet alleen aan de onze vooraf gingen, maar haar ook vorm gaven.

Het bestuur is met U van mening, dat het nodig is, dat leerlingen erop moeten worden voorbereid, dat de samenleving aan verandering onderhevig is en dat zij aan die veranderingen zelf kunnen bijdragen. Deze veranderingen en de eigen rol daarin kunnen slechts begrepen en gewaardeerd worden, als men heeft leren zien in historisch perspectief.

Het bijbrengen van historisch besef en het leren zien in historisch perspectief behoren tot de belangrijkste doelstellingen van het moderne geschiedenisonderwijs. Het tracht deze doelstellingen te bereiken door middel van het aanleren van vaardigheden, noodzakelijk voor het verwerven van kennis en inzicht in eigen en andere samenlevingen.

Het leren uitoefenen van rechten en plichten als staatsburgers in een democratische samenleving acht het bestuur één van de hoofddoelen van het onderwijs. De kennis van die rechten en plichten en van de wijze waarop zij kunnen worden waargemaakt, is dan ook een essentieel onderdeel van het huidige geschiedenisonderwijs. Indien het onderwijs aan leerlingen de mogelijkheid moet geven om op te groeien tot volwaardige cultuurdragers en staatsburgers in een veranderende democratische samenleving, dan is het volgens het bestuur van de VGN ook noodzakelijk, dat de doelstellingen van het vak geschiedenis en staatsinrichting in het nieuwe leergebied 'Oriëntatie op mens en maatschappij' op evenwichtige en aan hun belang evenredige wijze tot hun recht komen.

De mensen, die in de toekomst leerlingen zullen leren om zich te oriënteren op mens en maatschappij, zullen docenten zijn in een van de vakken, die U bij dit leergebied noemt, o.a. geschiedenis en staatsinrichting.

De nieuwe opzet zal veel van hun inzet, hun plooibaarheid en spankracht vergen. Bovendien zal van de ontwerpers van leerplannen over het nieuwe leergebied zeer veel inzicht en vindingrijkheid worden gevraagd.

Gezien de hierboven weergegeven fundamentele en praktische overwegingen, acht het bestuur van de VGN het ondenkbaar, dat voor het nieuwe veelomvattende leergebied 'Oriëntatie op mens en maatschap-

pij' plannen worden ontwikkeld, zonder dat, ook al in de experimentele fase, geschiedenisdocenten en -didactici daarbij worden betrokken.

In de praktijk gebeurt dat natuurlijk wel, zoals uit het onderwijsaanbod op een aantal experimenteer- en projectscholen blijkt (pp. 145-161, bijlage C). Maar het vervult het bestuur met grote zorg, dat geen historicus is uitgenodigd om aan de ELM bij te dragen en dat de overheid de VGN als vakvereniging op geen enkele wijze heeft benaderd.

Het bestuur van de VGN meent, dat deze gang van zaken geen recht doet aan de waarde van het historisch element voor het toekomstige onderwijs, noch aan de betekenis die de geschiedenisdocenten voor de totstandkoming ervan kunnen hebben.

Derhalve dringt het bestuur er bij U op aan om de VGN als vertegenwoordiger van de docenten geschiedenis en staatsinrichting te betrekken bij het ontwikkelen van het nieuwe onderwijs, zoals U dat in Uw nota voorstelt.

Tenslotte nog dit. Het bestuur van de VGN kent nog geen preciese plannen ten aanzien van het onderwijsaanbod aan leerlingen van 15 tot 19 jaar, in het 12e t/m het 15e leerjaar. Toch wil het bestuur reeds nu als zijn mening geven, dat geschiedenis en staatsinrichting als zelfstandig en volwaardig keuzevak aan de oudere leerlingen moet worden aangeboden.

Met gevoelens van hoogachting.
Namens het bestuur van de VGN.
W. Bouwman, 1e secretaris.

Wilt U nog Kleio Didactica's bestellen, doe het dan nu!

Het administreren en bewaren van voorraden kost geld. Niettemin willen wij kleine restanten van Kleio Didactica niet vernietigen. Om de prijs zo laag mogelijk te houden, verzoeken wij U bestellingen die U toch van plan was te doen, nú te plaatsen.

Wijze van bestellen

Wilt U bij het bestellen duidelijk aangeven of U van een bepaald Kleio-Didactica nummer alleen het leerlingenboekje wenst of een volledig nummer (= leerlingenboekje plus docentenhandleiding).

Prijzen:

Volledig nummer: f 7,50

Leerlingenboekje: f 5,00, 5 tot 10 exemplaren f 3,50 per ex., bij meer dan 10 exemplaren f 3,00 per ex., bij meer dan 20 exemplaren f 2,50 per ex.

Bestelling geschiedt door overmaking van het verschuldigde bedrag op giro 128701 t.n.v. penningmeester VGN te Den Haag, onder vermelding van Jaargang en nummer (plus aanduiding 'volledig nummer' of 'leerlingenboekje') en aantal gewenste exemplaren. Mochten wij niet meer kunnen leveren, dan ontvangt U het gestorte geld op Uw rekening terug.

KD 1 (Kleio 1979, no 5) 'n Land zonder Leerplicht

Korte deels bewerkte bronteksten, cijfermateriaal, illustraties rond de thema's: Welke scholen waren er?, Wat werd er geleerd?, Waarom onderwijs aan armen?, positie van onderwijzers, schoolverzuim, liefdadigheid, toestanden op school, vervoer. Aan de hand van concrete gegevens over situaties rond het lager onderwijs wordt de maatschappijstructuur blootgelegd.

(onderbouw mavo, havo, vwo)

KD 2 (Kleio 1979, no 11) Van Sodom tot Rhijnauwen

Deels bewerkte bronteksten en illustraties rond thema 'Verlichtingsdenken in Nederland', te gebruiken als nadere informatie bij een schoolboek: opkomst van een 'redelijk christendom', vervolging homoseksuelen, braafheid en deugd als opvoedingsidealen. Als aspect van dagelijks leven is een beschrijving opgenomen van een reisje per trekschuit.

(onderbouw en bovenbouw mavo, havo, vwo)

KD 3 (Kleio 1980, no 5) Heksengeloof en Heksenvervolg

Deels bewerkte bronteksten en illustraties rond thema's: Wat is een heks?, Hekserij vanaf oudheid tot ± 1650, Protesten in 16e en 17e eeuw, Aantallen veroordelingen, Inquisitie, Waarom gelooft men in heksen (ook heden ten dage, verband met antisemitisme)?

(bovenbouw havo, vwo)

KD 4 (Kleio 1980, no 11) Jeugdliteratuur

Het gebruik van fragmenten uit jeugdboeken in de geschiedenisles. Doelstellingen, beoordelingscriteria, lessuggesties.

Voorbeelden: Sociaal-economische omstandigheden in Nederland in de 19e eeuw, Jagers en landbouwers, Dagelijks leven in Rome, De Zwarte Dood, De Ridderslag, Slavernij op Curacao in 17e eeuw, Soldatenleven in de Franse Tijd, Vrouwenkiesrecht, Ierse kwestie: Dagelijks leven in een burgeroorlog.

(onderbouw voortgezet onderwijs)

KD 5 (Kleio 1981, no 5) Macht en onmacht van het parlement

Ontwikkeling van het parlementaire stelsel in Nederland (1848-heden). Niet het juridisch kader staat centraal, maar het functioneren van het Nederlandse parlement in historisch perspectief.

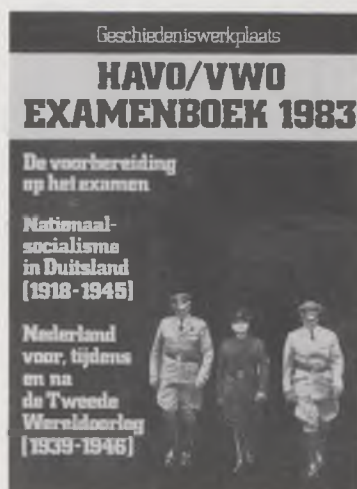
Leerlingen kunnen zelf ontdekken dat uitbreiding van het kiesrecht en het ontstaan van politieke partijen de motors zijn geweest tot een volwaardig parlementair stelsel, waarbij ook de slagvaardigheid van de regering aan de orde wordt gesteld. Vooral na 1945 worden 'tegenspelers' (vierde en vijfde macht) belangrijk.

(bovenbouw havo, vwo)

KD 6 (Kleio 1981, no 9) Overleven. Arbeidersgezinnen in Nederland rond 1900

Concrete teksten, cijfermateriaal en illustraties rond thema's: Wonen, Kinderen (zuigelingenverzorging, kinderopvang, kindarbeid, scholing jongens/meisjes), Vrouwenarbeid (statistieken, aard van het werk, lonen, gezinssituaties, ideën ter verbetering). Literatuurlijst.

(bovenbouw mavo, havo, vwo, volwassenenonderwijs).

Geschiedeniswerkplaats twee examenonderwerpen per deel

Inhoud per deel

1 De voorbereiding op het examen

Dit eerste gedeelte rust de leerlingen toe voor het examen en maakt ze bekend met de werkplaats-methodiek. Het een en ander wordt verduidelijkt met uitgewerkte voorbeelden. Tenslotte worden aanwijzingen gegeven voor de studie voor het examen en tips voor het werken tijdens het examen.

2 Nationaal-socialisme in Duitsland (1918-1945)

In vier basisteksten met opdrachten wordt de stof aangeboden. Daarna volgt het onderdeel: Oefenen voor het examen, met op-

drachten over de gehele stof. Tenslotte volgen de chronologie en de begrippenlijst.

3 Nederland voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog (1939-1946)

Bij dit onderwerp wordt de stof aangeboden in drie basisteksten met opdrachten. Daarna volgen: Oefenen voor het examen, de chronologie en de begrippenlijst.

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij Wolters-Noordhoff bv, Postbus 58, 9700 MB Groningen tel. (050) 16 23 13

Serieoverzicht

Mavo Examenboek 1983
ISBN 90 01 33650 7
120 pag. f 16,90

Docentenhandleiding
ISBN 90 01 33651 5
36 pag. f 6,90

Havo/Vwo Examenboek 1983
ISBN 90 01 33652 3
120 pag. f 16,90

Docentenhandleiding
ISBN 90 01 33653 1
36 pag. f 6,90

Van de docentenhandleidingen zijn geen gratis beoordelings-exemplaren beschikbaar.